

3 1761 07966699 6

Rousseau

og hans Tanker i Tufiden

Bulda af Garborg

Jyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag
Kristiane Höbenmann.
1900

Anna tra

Miss.

9/3-17.

Handwritten notes:
1797
1797-1798

Digitized by the Internet Archive
in 2011 with funding from
University of Toronto

ROUSSEAU

OG HANS TANKER I NUTIDEN

HULDA GARBORG

ROUSSEAU

OG HANS TANKER I NUTIDEN

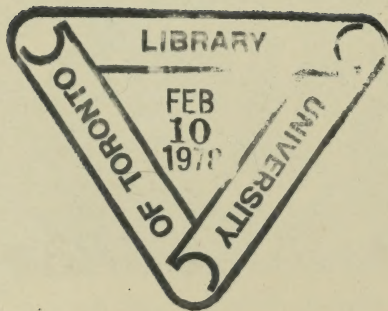

KRISTIANIA OG KJØBENHAVN 1909

GYLDENDALSKE BOGHANDEL, NORDISK FORLAG

Copyright 1909
by Gyldendalske Boghandel
Nordisk Forlag

PQ
2043
G37

CENTRALTRYKKERIET KRISTIANIA

FORORD

Det gik i sin Tid mig som det er gaet Tusinder af Kvinder: da jeg skulde bli Mor, havde jeg mindst af alt Rede paa de Ting som vedkom et Barns Pleie og Opdragelse.

En Ven sendte mig da Herbert Spencers Bog om Opdragelsen og Rousseaus «Emile».

Af den sidste kom jeg dengang bare til at læse de Kapitler som handler om Barnets Pleie og Ledelse de første Aar. Men først nu ved og forstaar jeg, hvor meget jeg — rent personlig — har at takke Rousseau for, bare efter dette flygtige Bekjendtskab. Spørges der om hvad *Norge* har at takke ham for, behøver man jo bare at nævne 1814 — og Wergeland.

Der gik mange Aar før jeg kom til at ta den afbrudte Læsning op igjen, det var i Tyskland, hvor dannede Mennesker endnu læser Rousseau, og siden har jeg aldrig helt holdt op at læse ham. Han er saa utrolig rig og mangesidig; hver Gang jeg tar fat paa hans Bøger, finder jeg noget nyt og lærerigt. Der aabnes Utsyn til alle Kanter. Han rydder tilside alle Systemer, bryder ned alle Mure og peger lige ind til alt Menneskelivs inderste Væsen. Han er som Musen der gnager sig gjennem Cheops' Pyramide. Hans Udholdenhed er kolossal, naar det gjælder at klargjøre sine Tanker for Læseren; mig har han hjulpet til at se gjennem de Tusind Fordommers Mure, og derfor er jeg ham taknemmelig.

— Da saa for nogle Aar siden en stor Mand talte haanligt om ham paa et Folkemøde her i Landet og bl. a. sa, at alt det onde i den franske Revolution kom fra Rousseau, da vaagnet min Taknemmelighedsfølelse; jeg blev hed og harm og tænkte: Herregud, om jeg kunde bidrage om end aldrig saa lidet til at Folk herhjemme selv vilde læse Rousseau igjen, og ikke bare blindt tro, hvad enhver Fiende bringer tiltorvs!

Det er da det jeg i det følgende efter fattig Leilighed vil forsøge.

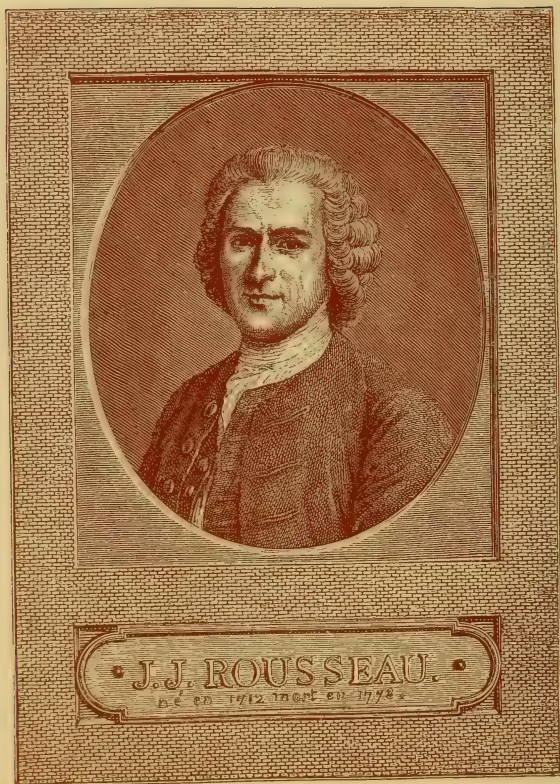
Fra først af var det langtfra min Tanke at skrive nogen Bog om Rousseau; jeg vilde bare i et Par Artikler pege paa det som for mig havde havt Betydning i hans Værker, særlig det som var aktuelt netop i vor Tid. Men Emnet var svært og altfor morsomt; Arbeidet tog Tid, og efterhvert vokste det ud over Artiklernes Ramme; det maatte alligevel bli en liden Bog.

Kunde den altsaa lede en og anden frem til Rousseau selv, var Hensigten naad.

Forfatterinden.

INDHOLD

	Side
I. Den franske Revolution. — Voltaire og Rousseau. — Solkongen. — Larochehoucauld, Montesquieu og det attende Aarhundredes literære Skole i Frankrig. — Salonerne. — Ludvigernes Tid	1
II. Voltaire. — De filosofiske Breve. — Engelsk Indflydelse. — Fredrik den store. — Den franske Literaturperiode i Tyskland. — Katharina II af Rusland. — Madame de Pompadour. — Voltaire gaar til Alters	20
III. Rousseaus første Optræden. — Voltaires Bitterhed. — «Kunsten og Videnskabens Indflydelse paa Sæderne». — Fénelon. — «Le Divin du Village». — «La Nouvelle Heloise». — «Emile». — «Om Uligheden mellem Menneskene». — «Samfundspagten»	36
IV. Voltaire og Savoyardpræstens Trosbekjendelse. — «Emile's» Skjæbne. — Flugten til Schweiz. — Rousseau preussisk Undersaat	72
V. Petersøen. — Ny Flugt. — David Hume. — Englandsopholdet. — Bruddet med de engelske Venner	85
VI. Rousseaus Forhold til Aristokratiet. — Udtalelser om de i «Emile» fremsatte Opdagelsestheorier. — Breve til Hertugen af Würtemberg. — Rousseaus Forhold til Therese Levasseur og hendes Barn	94
VII. Gæthe om Rousseau. — Rousseau i vor Tid. — Jules Lemaitre. — Tolstoy. — Krapotkin: Haandens og Hjernens Arbeide. — Henry George. — Storindustrien. — Landbrugets Fremtid. — Vore Skoler. — «Nutidens Slaver»	99
VIII. Mødrenes første Pligt. — Kvindernes Opdragelse. — Kjønnenes Applanation. — Nutidens Pessimisme. — Frisk Luft! — Sygdommen og Remedierne. — Folkemængdens Aftagen i de store Centr. — Daarlig Barnekvalitet. — Malthus og hans Theorier. — Internat-Systemet. — Hjemmets Opløsning. — Fremskridt og Fattigdom. — Et reorganisert Samfund. — Kvindernes Emancipation	128
IX. Rousseaus sidste Aar. — Madame de Genlis. — Marquien af Mirabeau og den «løvbefalte Despotisme». — «Dialogues». — Prinsen af Contis Vildt. — Brev til Linné. — Rousseau om Messen. Ankomsten til Ermenonville. — Rousseaus Død.	149

JEAN JAQUES ROUSSEAU

*KOBBERSTIK AF AUG. DE ST. AUBIN
EFTER DE LA TOURS MALERI*

I

Den franske Revolution. Voltaire og Rousseau. Solkongen. Larochevoucauld, Montesquieu og det attende Aarhundredes literære Skole i Frankrig. Salonerne. Ludvigernes Tid.

Med den franske Revolution begyndte Europa en ny Tidsregning; den blev en af de vældige Milepæle i Historien.

En og tyve Millioner Mennesker havde faat Mod til at reise sig mod fire Millioner. Undertvingerne blev under tvungne, og Skinnet fra de fremstormende Skarers Frihedsfakler kastet Lys langt frem og langt tilbage. I det attende Aarhundredes blodige Omvæltninger udløstes Folkenes saa længe kuede Frihedstrang og skylles som en Straffens Syndflod over Landene.

Enevældige Stats- og Kirkefyrster, privilegerede Adelslægter, alle, som mistænktes for at være «Folkets Fjender» slæbtes for de revolutionære Domstole og endte paa Skafottet, om de ikke itide reddet sig ved Flugt. Der var ingen Naade at vente; Summen af Lidelse som skulde hævnnes var for stor; Hadet blev til Vanvid.

Hvad denne Omvæltning bragte sin egen og senere Tider, ved vi nu. Op af den første Rædsel og Forvirring steg nyskabte Idealer for alle civiliserede Samfund, nye Maal for al Tænkning, nye Ideer om alt Liv; tusen Dæmninger brast; det blev en Udluftning, hvorom vi ikke

længer ret kan gjøre os Forestilling. Politisk blev den Borgerstandens Frigjørelse; Menneskeheden venter endnu paa sin.

Vil man søge den franske Revolutions Urkilder, maa man lære ikke bare Frankrigs, men ogsaa de fleste øvrige europæiske Landes Historie at kjende. Først og fremst Englands efter Cromwell og det 17de Aarhundredes Revolutioner. Det engelske Parlaments Historie gir et vidunderligt Billede af Overgangen til den nye Tid; fra England var det de første Lysstreif fra en friere Tænkning kom til det europæiske Fastland.

— De to Mænd, som blev den franske Revolutions første og største egentlige Banebrydere var *Voltaire* og *Rousseau*. Deres Historie er Tidens Historie; deres Livsværk den mægtige Opsang til Folkets Frihedskamp.

Voltaire kom først. Han var den negative Kraft, den store Nedbryder, den fødte Talsmand og geniale Formidler af Tidens Tanker for sit Folk. Han blev Frihedsideernes kloge Advokat, de theologiske Systemers ildfulde Angriber.

Rousseau begyndte derimod strax sin Søgen efter noget positivt. Han vilde egentlig intet rive ned; han søgte ind til Tingenes Kjerne og fandt et Ideal at stille op for Menneskene. Hans Betydning blev derfor større; han rak videre. Ja, han er som det rigtige Storfjeld, hvis Vælde vokser med Afstanden; maaske staar vi først nu foran den Tid, som helt skal forstaa hans Fremsynthed og vidunderlige Instinkt. I vor Tids Stræben efter at skabe et retfærdigere Samfund og en sundere Slægt brydes endnu Rousseaus Tanker og Ideer mod de tusen Fordomme. Man er ikke færdig med ham. Han lever des kraftigere, jo oftere og mere eftertrykkelig man tror at ha aflivet ham.

Da *Jean Jacques Rousseau* fødtes i det fattige Uhrmagerhjem i Genf 1712, havde *François Marie Arouet de Voltaire* allerede under fornem Protektion gjort sin Indtrædelse i det elegante parisiske Selskabsliv. Han var da en 18 Aars Yngling, glimrende begavet og med udprægede aristokratiske Tilbøieligheder.

Alle Veie stod ham aabne. Hurtig blev han en velset Gjæst i de toneangivende Saloner, hvor Tidens Decadence slog ud i sygelig Forfinelse og satte Blomst i den lette, legende Esprit, der flagret over det raadne Samfund som Natsommerfugle over en Mødding. Disse berømte Saloner, Tidens aandelige Drivhuse, kan man gjerne kalde dem, var den nødvendige Indgang til Livet for enhver ung Ærgjærrighed. Der maatte man lægge Grundvolden til sin Karriere gennem indflydelsesrige Mænds og Kvinders Venskab; der blev man indviet i de politiske Intriger og fik sin Daab som Verdensmand og Hofkandidat.

Det franske Samfunds glimrende Overflade blændet Verden, og enhver som kunde bidrage til at kaste forøget Glans over Frankrigs Navn blev modtat med Enthusiasme i de ledende Kredse. Man stirret sig blind paa Glansen; Æren, la Gloire, blev det hoieste Begreb og nærsagt det eneste, som havde virkeligt Værd.

Og den unge Voltaire var lysende haabefuld. Han eiet i rigt Mon alle de Egenskaber, som bedaaret Tiden; han var spirituel, dristig, beleven, klog og galant, og over hans freidige Spot og muntre Ondskabsfuldhed glemte man endog, at han ikke var smuk.

Og da Rousseau som vagabonderende Lakei, Nodeskriver, Huslærer o. lign., kjæmpet sin bitreste Kamp for Tilværelsen, stod Voltaire paa sin Berømmelses Hoide.

Forskjellige som Ild og Vand hører de to alligevel sammen, og man kan ikke tegne et nogenlunde rigtigt Billede af den ene, uden samtidig at gi et Rids af den anden.

Men den som vil forsøge at gi et nogenlunde troværdigt Billede af Rousseau, maa atter og atter henvise til ham selv. Han er den mest subjektive af alle de store Aander, som har gjort Indsats i den nyere Tids Historie; i hver Linje han har skrevet, har han git sig selv, — kanske mindst, hvor han stræver mest med at løse sit eget Væsens Gaade. Hans «Bekjendelser» (Confessions), dette saa misbrugte menneskelige Dokument, har længe skygget sørgeligt for hans øvrige Værker.

Det er saa sin Sag med Erindringer nedskrevet efter lange Aars bitre Kampe; mangt kan da være afbleget, mens andet af mangehaande Aarsager kan ha tat stærkere Farve og ændret Form. Det vil altid i større eller mindre Grad være Tilfælde, men et Stemningsmenneske som Rousseau maatte særlig let være udsat for den Fare.

Et ganske anderledes paalideligt Billede faar man af Breve; de er skrevet ud af Øieblikkets Stemninger, og Rousseaus Breve er, synes jeg, udmærkede Kilder til Forstaaelse af denne sjeldne og vanskelig definerbare Aand. Men det mest storslagne Billede af sig selv har han git i sin Manddoms Storsværker «Emile» og «la nouvelle Heloïse».

— Rousseau skrev engang under et Portræt af sig:

Hommes savants dans l'art de feindre
que me prêtez des traits si doux,
vous aurez beau vouloir me peindre,
vous ne peindrez jamais que vous.¹

¹ I Mænd, lærde i Forstillelsens Kunst, som laaner mig saa milde Træk. I, kan saa meget I vil, tro, at I tegner mig; I tegner dog aldrig andet end Eder selv.

Saadan vil det ogsaa let gaa den der forsøger at tegne ham med Ord. Det følgende er da heller ikke noget Portræt, endnu mindre nogen Biografi,¹ det er bare et Forsøg paa i korte Træk at fremstille hans Livsværk saa fordomsfrit som muligt i Lyset fra hans egen og vor Tid.

Af bitter Erfaring vidste Rousseau, hvor vanskeligt Menneskene havde for at finde Rede i hans eiendommelige Væsen med det sammensatte og stærkt veksellende Stemningsliv. Han brugte derfor mangen pinefuld Dag til selv at male sit Billede saa sandfærdigt, som han formaat, saa ubarmhjertigt og skaanselsløst nøiagtigt, at ikke Menneskehaand siden skulde kunne forandre den mindste Skygge i det (Confessions). Og for at forsvare sig endnu engang mod alle Misforstaaelser og Angreb, skrev han i sin sidste vaandefulde Tid de lange «Dialoger», hvor han atter gennemgaar alle sine triste Oplevelser saa omstændeligt, at selv den velvilligste Læser vanskelig formaar at følge ham.

Hans Biografer har da havt gode, men maaske altfor bindende Kilder at holde sig til.

Den som vil lære hans Aands hele Rigdom og dybe Menneskelighed at kjende, maa følge ham fra det første voldsomme Udbrud til de sidste smertelige Breve fra Landflygtigheden. Der er lange stenede Veie at vandre; men saa kommer man ogsaa undertiden op paa de hoieste Tinder, hvor Solen i al sin Glans og Herlighed gaar op over Verden.

Det var urolige Tider i Frankrig. Aldrig har Lys og Skygge staat skarpere mod hinanden. Industri, Kunst og

¹ En forstaaelsesfuld Biografi bygget væsentlig paa Confessions, udkom for nogle Aar siden paa Cammermeyers Forlag ved W. Sommerfeldt.

Videnskab blomstret; Europas Øine var fæstet i Frygt og Beundring paa «Solkongen» og hans Armeer. *Turenne* og den store *Condé's* Ry fløi over Landene; de blev Mønstre for alle Hærførere, ligesom de franske Digttere blev Mønstre for Europas Skribenter. Det franske Sprog blev Hoffernes og Adelen's Sprog; man klædte sig i franske Klæder, spiste fransk Mad og optog lærvilligt de lette franske Sæder. Intet var fint uden det som kom fra Frankrig.

Men Frankrig, det var Kongen og alt som tog Glans fra hans Naades Sol, Adelen, Kirken, Hoffet. Folket existerede kun som Statskassens Melkeko og Leverandør af Rekrutter til Kongens Krige. Hoffet var i Sandhed, som Hertugen af Argenson udtrykte sig, «Nationens Grav.» Ludvig den 14des Krige var en Svøbe for Landet; men hans Hof var en Afgrund, hvori, som en anden skrev, «Folkets Velstand og alle borgerlige Dyder opslugtes.»

Ved Slutningen af hans Regjering frembød da Frankrig et fra Verdenshistorien velkjendt Billede af et Land med høit udviklet Kultur, en blomstrende Industri og en beundret Literatur, men med et ruineret Folk.

Taarnene havdenedtyngtet Grundmurene, og det hele maatte styrte. Fremskridtet fulgtes i Hælene af Miséren, og man forstaaer, hvorledes en Ildsjæl som Rousseau overfor disse Tilstande kunde komme til at udbryde: «Almægtige Gud, du som har Aanderne i din Haand, befri os fra Oplysning og vore Fædres farlige Kunster, gi os Enfoldigheden tilbage, Uvidenheden og Armoden, de eneste Goder, som kan skabe vor Lykke og har Værd for dig!» Men han bøier sig dog under den homøopatiske Lov og erkjender, at Ondt maa Ondt fordrive.

Med Kjæmpeskridt gik det efter Ludvig den 14des Tid nedover med Landets Finanser. Selv et Geni som Colbert havde ikke kunnet bringe Orden i dem. I et Tiaar vokste Statsgjælden med 1 630 Millioner. Folket var fortvilet over Skatterne; Landets Ungdom laa igjen paa Slagmarkerne. Tilsidst var der, som man sa, bare Oldinger og Kvinder igjen til at dyrke Jorden. Adelen Stilling var heller ikke misundelsesværdig. En af Tidens Forfattere skriver: «Adelen har intet andet Valg end at *ruinere sig ved Hoffet* eller at rustificeres paa Landet.» Den underordnede Geistlighed stod ikke synderlig over Bønderne i Dannelselse og Oplysning, og de høie Kirkeembeder solgtes ligesom de verdslige til Høistbydende.

Udførslen af Industrivarer havde vokset uhyre og Handelen i det hele tat et vældigt Opsving; men det hjalp ikke. Tvertimod. Thi Produktionen af Raastoffe aftog i samme Grad, idet Krigene og Fabrikkerne drog Folket bort fra Jorden; den solide, skattebærende Jordbrugerklasse blev stadig mindre og svagere.

— Larochevoucauld,¹ den mest glimrende af Tidens Skribenter, sier i sine berømte «Maximes»: «Der er Forbrydelser, som blir uskyldige, ja selv ærefulde ved deres Glansfuldhed, deres Antal og Dimensioner. Deraf kommer det, at offentlige Tyverier blir Dygtighed, og det uretfærdige at ta Provinser kaldes Erobring.»

Og den Moral gjaldt for god i Ludvigernes Tid, som den har gjældt baade før og senere under magtsyge Fyrster. Men aldrig, selv ikke under Napoleon er Forbrydelser feiret med større Glans, og aldrig har de faat smukkere Navne end under Ludvig XIV, kaldet den Store.

¹ Hertug François af Rochefoucauld 1613—1680.

I et af sine fornøielige persiske Breve (Lettres Persanes) lar Montesquieu¹ *Rica* skrive til sin Ven Ibben: . . . «tro ikke, at jeg endnu kan skrive til dig om de europæiske Sæder; jeg har selv bare et svagt Begreb om dem. Jeg har neppe endnu havt Tid til mer end at forbauses.

— Kongen af Frankrig er Europas mægtigste Fyrste. Han har ingen Guldminer som Kongen af Spanien, men han har alligevel større Rigdomme end denne, thi han trækker dem af sit Folks Forfængelighed, og den er mere udtømmelig end Minerne. Man har set ham begynde Krige og holde dem gaaende uden at ha andre Fond at øse af end salgbare Ærestitler,² og hans Tropper er blit betalt, hans Byer befæstet, hans Flaader udrustet.

Forøvrigt er denne Konge en stor Troldmand; han øver stærk Indflydelse paa sine Undersaatters Aand og faar dem til at tænke som han vil. Naar han kun har 1 Million Daler i sit Skatkammer, men har Brug for 2, behøver han bare at indbilde dem, at 1 Daler gjælder for 2, og de tror ham. Har han en vanskelig Krig fore, behøver han bare at sætte dem i Hovedet, at et Stykke Papir er Penge, og de er strax forvisset om det . . .»³

Montesquieu var ikke blændet af Glansen; han saa igjennem den ind til Kjernen, som var raadden.

Ogsaa Larochevoucauld gir i sine paradoxale Grundsætninger og elegante Bonmots ypperlige Udtryk for sin Tids

¹ Baron Charles de Secondat M., Retslærd, President i Parlamentet i Bordeaux, f. 1689, d. 1755.

² Man «skabte» Embeder og Titler, eftersom man trængte Penge. En af Ludvig XIV's Ministre sa engang til Kongen, som var en Smule ængstelig over de mange Svindlerier: «Deres Majestæt kan være rolig: hver Gang Deres Majestæt skaber et nyt Embede, skaber Gud en Idiot til at købe det.»

³ I Frankrig fik bl. a. den berømte engelske Banksvindler Law experimentere med sine «Assignater».

Moral og Tænkemaade. Han opstiller Egenkjærligheden som Drivfjæren til alt, og forkynder den samme Herremoral, som Nietzsche senere prædiket i sine Værker. «Det er bedre at gjøre ondt mod de fleste Mennesker end at gjøre dem for meget godt.» — «Man har gjort en Dyd af Beskedenhed for at begrænse store Mænds Ærgjærrighed og trøste de Middelmaadige for deres Mangel paa Fortjeneste og Held.» — «Beskedenhed er Sjælens Slaphed og Dovenskab; Ærgjærrighed dens Ild og Aktivitet.» (Vistnok en dyb menneskelig Sandhed). «Beskedenhed er som Maadehold; man vil gjerne spise mer, men er ræd for at faa ondt» o. s. v.

Larochefoucauld besnærer ved sin elegante Stil og store Sprogkunst; han kan undertiden ud af sin Menneskekundskab si brillante Sandheder. «Naar vore Laster forlader os, smigrer vi os med, at det er vi, som forlader dem;» «naar vi overvinder vore Lidenskaber, er det oftere for deres Svagheds Skyld, end for vor Styrkes,» o. s. v.

Om Kvinden tænker og taler han som den Pariseraristokrat han er. Han kjender hende kun i Forhold til Elskeren; Moderen interesserer ham ikke.

«Størsteparten af anstændige Kvinder er skjulte Skatte, som kun er i Sikkerhed, fordi man ikke søger dem,» sier han; «det er faa anstændige Kvinder, som ikke er kjed af sin Métier» o. s. v. Og dog var der mange Kvinder i hans Tid, som stod fuldt paa Høide med Mændene i Klogskab og Intelligens, og mange øvet stor Indflydelse i Politik og Styre.

Men han kjender ogsaa Mændene; og han sier med klædelig Selverkjendelse: «dersom man tror at elske sin Maitresse af Kjærlighed til hende, bedrager man sig.»

Tidens Tone klinger ogsaa i Ord som disse: «det tjener til ingenting at være ung uden at være skjøn, og det tjener til ingenting at være skjøn uden at være ung.» «Kongerne gjør med Menneskene som med Mynterne: de lar dem gjælde for hvad de vil, og man maa ta dem efter deres Kurs og ikke efter deres virkelige Værd» o. s. v.

Han kjender sine Mennesker og tar dem ikke synderlig alvorligt. Han taler om Tingene med Verdensmandens lille Smil ad det Hele; det er nu engang saa; *que faire?* Han er den typiske Salon-Pariser fra sin Tid. «Man kan si, at Lasterne venter paa os i Livets Løb ligesom Værter, hos hvem man efterhvert maa logere, og jeg tviler paa, at Erfaringen bragte os til at undgaa dem, om det var os tilladt at gjøre den samme Vei to Gange; det som ofte hindrer os i at hengi os til en Last er, at vi har flere af dem.»

Han er deilig fri for at præke Moral; han bedaarer og afvæbner, og han blev Idealet for alle, der var «for dannet til at ha Meninger.» Han var ikke besværlig som de tunge Oplysningsfilosofer, der kom efter ham.

Det har været sagt, at Larochefoucaulds Skrifter er det største, fransk Aandsliv har frembragt; bl. a. skal han være Friedrich Nietzsches store Forbillede. Det er dog vel lidt for stærkt sagt. Voltaire har, tror jeg, karakteriseret Larochefoucaulds berømte «Maximes» ypperlig, naar han siger, at de er «mindre en Bog end Materiale til at dekorere en Bog med,» og at deres største Værd laa i, at de «lærte Franskmændene at klæ sine Tanker i en pikant, livlig og præcis Form.»

Maaske har Nietzsche lært af Larochefoucaulds Form; men der er dog hos Zarathustras Digter en langt dybere og smerteligere Erkjendelse af Tilværelsens Tragik, og en

ganske anden Ærbødighed for det saareste og skjønneste i Menneskelivet. Hvem har f. Ex. skrevet ydmygere og deiligere Ord om Kvinden end denne «Kvindehader»? Nietzsche har øst af dybere Kilder og smedet sine bitre Visdomsord af ædlere Metal. Der er ikke mere af Larochevoucauld hos Nietzsche end f. Ex. af Rodin hos Gustav Vigeland, en Sammenstilling som ogsaa ofte er gjort. De to Germaner vælter sit Stof op fra alle Urgrunde, og er i sit Tankeindhold originale i dybeste Forstand. Nietzsche digtet sin Filosofi ind i krystalliserede Sætninger, der dryppet som tunge Perler fra hans Pen, og Vigeland meisler sine filosofiske Digte med tung Haand i Stene som taler. Hans «Mennesker» er som selve Legemliggjørelsen af den Smerte, hvis Pris er Viden og Erkjendelse. De trænger begge Verdensrummet at manifestere sig i, og der er dog vist en Væsensforskjel mellem dem og de franske Mestre.

Franskmændene har altid været Lærere i Form¹; Voltaires glimrende Stil blev Mønster for Europas Filosofer, Larochevoucaulds for Salonskribenterne. Det var intet som mere charmerede Tiden end Elegance og pikant Railleri, skjønt det ogsaa hørte med til Dannelsen at sværme for Racines, Corneilles og Boileaus pompøse Hoitidelighed, akkurat som det i vor Tid er nødvendigt at bekjende sig til Ibsen, skjønt man ubetinget føler sig mest hjemme hos de glade Enker.

De stivbenede franske Tragedier fik en uhyggelig Masse Efterlignere, og i de franske Skoler bruges endnu idag

¹ Montesquieu spotter i «Lettres Persanes» sine Landsmænds Ærgjærrighed i den Retning harmløst og træffende: «— de (Franskmændene) medgir gjerne, at man andetsteds handler meget fornuftigere, naar man blot indrømmer dem, at de er bedre klædt; de er villige til at underkaste sig en anden Nations Love, men kun paa den Betingelse, at de franske Parykmagere faar bestemme Façonnen paa de fremmedes Parykker.»

Corneilles og Boileaus Vers som Opdragelsesmiddel og — Straf. En mindre Forsømmelighed kan paadra en liden Synder 10—20—50 eller — o Rædsel! 100 Vers af Boileau at puge udenad.

Her i Norden skylder vi disse Forfattere en af Perlerne i nyere dramatisk Literatur, Wessels «Kjærlighed uden Strømper», en blændende vittig Parodi paa de franske Kothurne-Tragedier.

Vægtigere end Larochevoucauld er Montesquieu. Han nævnes ogsaa ofte som en af Rousseaus Forbilleder. I sin første Bog «Lettres Persanes» spotter han aandfuldt og dristigt Tidens Sæder og politiske Moral; men som høibaaren Adelsmand og værdig Præsident i Bordeaux's Parlament fandt han at maatte skjule sig under Anonymitetens Slør. «Der er Feil nok i mit Værk,» sier han, «om jeg ikke ogsaa skal udlevere mine egne til Kritiken; fra det Øieblik mit Navn blir kjendt, tier jeg.»

Men Rygtet satte snart hans Navn i Forbindelse med den berømte Bog, og dens Virkning blev selvfølgelig endnu større, da man fik vide, at Forfatteren var en saa celebr Person; hans Indflydelse blev, særlig efter Offentligjørelsen af «de l'Esprit des Lois», vældig i Europa. Denne Bog gav bl. a. Katharina II af Rusland Stof til de nye Love, hun med saa stor Succes skrev for sit Land. Hun sier selv aabent til d'Alembert: «De ser, hvorledes jeg til Gavn for mit Rige har plyndret Præsident Montesquieu uden at nævne ham. Hvis han fra den anden Verden kan se mig arbeide, haaber jeg, han tilgir mig for de 20 Millioner Menneskers Skyld, som faar Nytte deraf.» (Hendes udmærkede Biograf, Waliszewski, sier desværre, at den Halvpart af hendes Love, som ikke var af Montesquieu, «omtrent ordret» var afskrevet efter Beccaria (italiensk

Retslærd), saa «hun gir ikke den hele Sandhed, naar hun stadig fremhæver Montesquieu som sin eneste Medarbeider.» Beccaria skal forøvrigt selv være stærkt paa-virket af Montesquieu. Katharinas berømte Love er alt-saa Montesquieus Værk omtrent helt og holdent.

Ogsaa Amerikas forenede Stater skal være bygget paa Montesquieu for en stor Del.

I «Lettres Persanes», særlig i Brev LXIX, LXVII (Historien om D'Aphéridon et D'Astarte), LXXXV, som er en dristig Protest mod Ludvig XIV's Tilbagekaldelse af det nantiske Edikt, CXXI o. a., er Montesquieu inde paa mange af de Tanker, som Rousseau saa vidunderlig har udformet i «Emile» (Savoyardprestens Trosbekjendelse, de politiske Ræsonnementer o. s. v.). Ligeledes er der baade i «Lettres Persanes», «Esprit des Lois» og i den kanske mest almenkjendte af Montesquieus Bøger «Considérations sur les causes de la grandeur de Romains et de leur décadence»,¹ Ideer og Tanker, som findes igjen i Rousseaus politiske Afhandlinger (Samfundskontrakten). Men hvilken uendelig Forskjel alligevel; Rousseau har tildels behandlet de samme Tanker som Montesquieu, Locke o. a. før ham, men paa sin Maade, ligesom Montesquieu tildels har tat op gamle Tanker fra Rom og Grækenland og behandlet dem paa *sin* Maade.² Hvordan vilde det gaa f. Ex. med Voltaires Originalitet, dersom man skulde lægge den Maalestok paa den, som man i sit vanvittige Had la paa Rousseaus?

Buffon sa, da man beskyldte Rousseau for Mangel paa Originalitet: «Ja, vi har *sagt* alt dette, men Rousseau har *befalet* det og forstaat at gjøre sig adlydt.»

¹ Den har i Uddrag været meget benyttet som Skolebog.

² Voltaire sier ogsaa, at «Lettres Persanes» er inspireret af Dufresnes «Amusements sérieux et comiques», hvor en Siameser er den forklædte Forfatter o. s. v.

Og saa er det. Han var den store Bølge, som naadde Land.

Forøvrigt er det vel meget sagt af Buffon, naar han sier, vi har sagt *alt* dette. Det burde vel rettes til *meget*.

— Foruden de store Grundlæggere af den franske Literatur, Klassikerne, hvis Navne endnu har noget af Stortidens Glans over sig, havde Salonerne sine elegante Smaapoeter, de galante Fester sin berømte Maler,¹ Kongerne sine mægtige Ministre og celebre Maitresser; der manglet ingen Farve i det glimrende Billede. Nye Typer var dukket op. Den smægtende Céladons Hyrdefloite overdøvedes af Fanfarerne fra en ny Tid, som var i Anmarsch; der blæstes Allarm gennem Gemakkerne. Précieuseerne fra Hotel Rambouillet's Glansdage vaktet af sine søde Drømmerier; dybe Skygger skar ind og gav Perspektiv.

Det var Himlens hektiske Farvepragt før Uveiret.

Tyndere og tyndere blev den forgyldte Overflade; gennem altid større Revner saa man ned i Afgrunde, fra hvis Dyb der steg Larm som af et Verdenshav i Oprør.

Det gjæret i Folkedybet; Oppositionen mod det enevældige Styre under svage, æresyge Konger og brutalt hensynsløse Ministre blev Dag for Dag lydeligere.

Skattebyrderne, som steg og steg over alle rimelige Grænser, og Regjeringens absolute Tilsidesættelse af enhver Viljesytring fra Adelens og Borgernes Side, fik under den store Mazarin² Bægeret til at flyde over. Misnøien fik sit første store Udslag i den frugtesløse Frondekrig, hvor mange af Adelens største Navne stod paa Oppositionens Side mod Regjeringen: *Condé, Larochevoucauld*, fra først af ogsaa *Turenne*, Hertuginde af Montpensier (*la grande*

¹ Watteau.

² Italieneren Giulio Mazarini Mazarin, Richelieus Eftermand som Førsteminister.

Mademoiselle), Ludvig XIV's egen stolte Kusine, Hertuginde af Longueville, Condé's Søster o. s. v.

Larochefoucauld gir i sine interessante og ypperligt skrevne Memoirer et klart Billede af hele denne Opstand og dens tarvelige Udfald. Mazarin gik tilsidst af med Seiren. Efter en grundig Udrensning af revolutionære Elementer gik alt igjen i sin gamle Gjænge, og den store Italiener var mægtigere end nogensinde. Kongen var et Legetoi i hans Hænder, og Anna af Østerrig gled hjælpeløst ind under hans Magt. Den Mængde vittige og flængende Pamfleter — «Mazarinades» — som regnet ned over hans Hoved lod ham ligesaa uberørt som alt andet.

I de sidste Aar klamret Mazarin sig til Livet med uhyggelig Graadighed. Han er besat af et Magtbegjær og en Livsattraa, som gjør ham til en uendelig tragisk Skikkelse. Naar han om Nætterne sender sine Tjenere bort og dødssyg slæber sig ind i sine fyrstelige Sale, hvor han i afmægtigt Raseri vrir Hænderne foran sine Skatte — det eneste han elsket i Verden foruden Magten, den herlige Følelse af Styrke mellem alle de svage — og med forfærdelig Viljekraft holder det flygtende Liv fast, skjønt hans Legeme allerede er et stinkende Kadaver, da er han som en hæslig Illustration til selve det enevældige Kongedømmes Dødskamp. Man maa ikke tro, at Mazarin er syg og døende! Det er skammelig Løgn! Han maler sit af Døden mærkede Ansigt, klær sit Skelet i gylden Pragt og lar sig bære ud blandt Folket. Han er munter, vittig, frivol. Siden tvinger han sine Kavalerer til at spille Kort med sig paa Sengetæppet, indtil de er nærved at kvæles i dette levende Ligs Nærhed. Da han saa endelig dør, vaagner Omgivelserne op som af et forfærdeligt Mareridt.

Men nye Staalviljer stod færdige til at lette Kongen Regjeringens Byrder; og det ulykkelige Land fik endnu en Række Styrere, der var som skabt i Macchiavels Aand. De hyklet alle Dyder og dyrket alle Laster.

Ludvig XIV havde som Barn været forfærdelig ræd for Mazarin og kaldt ham «Stortyrken»; og endog i sin Glanstid skalv han ofte under sine Ministres kolde, kløge Blikke. I Alderdommen blev ogsaa han en tragisk Skikkelse, trods al sin Magt.

Men efter ham kom en Hersker, som var mindre besværlig for de Herrer og Damer, der efterhaanden faktisk styrte Landet; Ludvig XV var i sin Ungdom blit holdt i en Ørkesløshed, saa han stundom ikke vidste andet at ta sig til end at brodere. Og man ved, hvorledes han formelig med Magt blev drevet ind i det ryggesløse Liv, som han af Naturen slet ikke var anlagt for.

Ansvarsløsheden og Korruptionen havde naad en uhørt Høide, og Tidens Memoireliteratur gir Indblik i en Raaheid og Uvidenhed, og, selv under «Finansgeniet» Colbert, en Styrelse saa vanvittig, at ingen ydre Glans længer kunde dække Miséren.

Hertuginde af Orleans¹ Breve, der var skrevet i Fortrolighed til Slægt og Venner ved tyske Hoffer og ikke bestemt for Offentligheden, er saaledes kostelige Dokumenter til Belysning af Tiden. Hun udtaler sig ligesaa djervt, som hun ser skarpt. Ja, hun er saa oprigtig, at man f. Ex. i den engelske Oversættelse (den eneste Udg. som findes paa vort Universitetsbibliothek) har fundet at burde erstatte adskillige Ord og Sætninger med meget sigende Prikker.

¹ Hertuginde var gift med Philip I, Ludvig 14des Bror.

Om sin store Svoger, Ludvig XIV, sier hun, at han ofte viste sand Storhed; han var den elskværdigste af alle Mænd, naar han vilde. Men han var «uvidende som en Bonde og kunde neppe skrive sit Navn,» saa «den gamle Hex (Madame de Maintenon)¹ er for ham Loven og Profeterne. Hun kan indbilde ham hvad hun vil, for han har aldrig læst Bibelen; hun og hendes Præster maler ham Fanden paa Væggen og skræmmer ham til hvad de vil» o. s. v.

Hun gir ogsaa «den gamle Kjærring Maintenon» Skylden for Kongens Grusomhed i de uafledelige Religionskampe, ikke mindst for den skjæbnesvangre Tilbagekaldelse af det nantiske Edikt.

Om sin Gemal Philip I, Ludvig XIV's Bror, og sin Søn, den senere Regent, skriver hun med forfærdende Oprigtighed. Hun taler imidlertid altid hensynsfuldt om sit Ægteskab, om end dette, af gode Grunde, neppe fortjente Navnet.

Men over alle disse Herskere har Historien nu holdt Dom. Solkongen er løftet ned af sin Piedestal; man ved, at han ikke alene var dødelig,² men at han endog var en noksaa svag dødelig, tiltrods for enkelte store og sjeldne Egenskaber.

Om de fleste af de store Ministre gjælder, hvad Montesquieu skrev om Richelieu: «Dersom dette Menneske ikke havde havt Despotismen i Hjertet, vilde han ialfald havt den i Hovedet.»

¹ Marquisen af Maintenon, af Pariservitsen kaldt Madame de Maintenant, for gift med Satirikeren *Scarron*, blev Ludvigs Elskerinde i hans ældre Aar og tilsidst hemmelig viet til ham. Hun fik gennem Religions stor Magt over Kongen, hvis Samvittighed i Alderdommen begyndte at skranke stærkt.

² Man fortæller, at en Præst, som engang i Ludvigs Nærværelse kom til at begynde sin Præken med de Ord: «vi er alle dødelige,» forfærdet skyndte sig at tilføie med en dyb Kompliment for Kongen, «undtagen Deres Majestæt.» Det gjaldt for Majestætsforbrydelse at hentyde til, at Kongen kunde dø.

«Slottet blir Rigets Fiende; dets arbejdsløse Beboere udsuger det arbejdende Folk. — Det absolute Monarkis Karakter er den aandelige og moralske Forraadnelse. Kun ét Element lever deri, Monarken og hans Stedfortræder. Alle andre Dele af Folket er aandelig døde.» (Esprit des Lois).

Oplysende om Jordforholdene i Frankrig paa Ludvig XV's Tid er et Andragende fra Versailles' Bønder, hvori de ydmygt andrager om at «de kongelige Kaniner helt maa udryddes, ligesaa $\frac{2}{3}$ af Harebestanden, Agerhønsene og Raadyrene, saaledes at der ikke holdes mere Vildt end det er nødvendigt for at hans Majestæt kan finde Fornøielse i Jagten, da ovennævnte Dyr kommer lige ind til Bøndernes Huse og ødelægger Frugten af deres Sved og Arbeide.»¹ Der holdtes en uendelig Mængde «tamt Vildt», som tildels fodredes for de kongelige Jægere.

En Trediedel af Landets Jord var i Familien Condé's Hænder, og Kongen selv, hans Elskerinder og Favoriter havde Slotte med vældige Jagtparker rundt om i Landet, saa det var ikke bare Versailles, som herjedes af Kongens Kaniner.

Medaljens Bagside var idethele mindst ligesaa mørk, som Forsiden var lys og straalende. Finheden hos dette «Verdens fineste Selskab» kan ikke længer imponere os; den var af tvilsom Art. Og den berømte franske «Esprit», som man skal beundre i hvert lidet vel turneret Bonmot, i enhver Frivolitet serveret i elegant Form, — hvor lidet det ofte har med Aand at gjøre!² Den dybere Aandfuldhed maatte udløses ved en Operation. Under og

¹ Alphonse Bertrand: Versailles.

² Se Tidens Memoireliteratur, de mandlige og kvindelige Poeters mange Epigrammer, som gik sin Runde i Salonerne, o. s. v.

efter Revolutionen fik Salonernes Underholdning en anden Gehalt.

Luften i Slottenes Gemakker var tilsidst blit saa lummer, at alt maatte forsumpe i den, og ligesom man aldrig havde lukket Vinduerne op, men søgt at døve den kvalme Stueluft med Røgelse og kostbare Parfümer, saa stængte man sig ogsaa aandelig inde. Udenfor de af Hoffet og Kirken opstukne Grænser vovet man sig ikke. Følgen maatte bli hvad den blev: aandelig og legemlig Decadence.

Over det hele bredte den rige og mægtige Salon-Geistlighed sine fede, hvide Hænder; Bigotteriet trivedes som Sop i mugne Kjældere, og Intoleransen var aabenbar og skrigende. Sin største Triumf feiret Kirken, da Madame de Maintenon førte den tæmmede Solkonge som Fange til Alterets Fod. Fra den Dag af ruget Røgelseduften endnu mere kvælende over alt Liv; og det er mod denne Baggrund vi maa se og dømme den kommende Tids Frigjorelsesværk og dets Mænd.

II

Voltaire. De filosofiske Breve. Engelsk Indflydelse. Fredrik den store. Den franske Literaturperiode i Tyskland. Katharina II af Rusland. Madame de Pompadour. Voltaire gaar til Alters.

Enkelte modige Mænd havde vovet at glytte paa Dørene til det allerhelligste og sendt et ærligt Mandsord ind til de Enevældige; men de blev lempeligt sat udenfor, og Dørene atter forsvarlig lukket. Da kom Voltaire og rev hensynsløst Vinduerne op paa vidt Gab. Stærkt paavirket af engelsk Tænkning blev han Kirkens uhyggelig vaabenføre Angriber, den dristige Talsmand for Fornuftens Ret, for Tolerance og Samvittighedsfrihed. Snart fløi hans Ry udover Europas Grænser, og Filosofer og Skjønaander, Fyrster og Statsmænd søgte hans Venskab. Men Kirkens Spidser rustet sig til Kamp. Med Baal og Ban mødte de hans Skrifter og søgte ved alle Midler at befri sig for hans besværlige Person.

Vi som er opvokset med Darwin har ikke let for at forstaa, hvorledes Voltaires filosofiske, eller som de egentlig hed: «engelske», Breve (offentlig brændt 1734) kunde vække saadan voldsom Forargelse. Men i den Tid var det en oprørende Ting bare at inklade sig paa Spørgsmaal som det «om Mennesket har en Sjæl,» «om det som man kalder Sjælen er udødeligt» o. s. v. Og at stille det

i Guds Billede skabte Menneske sammen med Dyrene, om end i noksaa forsigtige Undersøgelser, var absolut formasteligt og fordømmeligt. Voltaires Dristighed vakte almindelig Skræk og Forfærdelse. Bare de faa som vovet at tænke selv folte den som en Forløsning.

Han gjenneemgaar gamle og nyere Filosoferes Systemer, forklarer og kritiserer, undersøger og satiriserer over de mange forunderlige Forestillinger om Menneskets Sjæl, som havde været oppe gennem Tiderne. Han finder det vanskeligt at forklare sig Verden uden med en Gud og opstiller da Guds Tilværelse; men «hvem og hvad denne Gud er, kan vor Fornuft ikke fatte, ligesaa lidt som den kan fatte, hvori det som man kalder Sjælen bestaar.» «Jeg er Legeme, og jeg tænker; det er hvad jeg ved; der slukker Lyset fra min Fakkell.»

Og han forsvarer Filosoferne. Det er ikke dem, som har tændt Stridsfaklen i Landene; det er Theologerne, der har havt den Ærgjerrighed at ville være Sekt- og Partichefer, hvad Filosoferne aldrig har forsøgt. Al den moderne Filosofis Bøger tilsammen har ikke gjort saa meget Opstyr som fordem Fransiskanermunkenes Disputer om Façonnen paa deres Ærmer og Hætter, eller andre Ordernes Forhandlinger om, hvorvidt de skulde bære Skjorten under eller udenpaa Trøien.

Det var under sit treaarige Englandsophold han skrev de famøse «Breve». Han forsvarer den i sit Hjemland stærkt angrebne engelske Filosof Locke og forfægter hans frisindede Ideer. Han skriver om Hume, Prior, Pope, men først og sidst om Newton, hvis Ord «Vogt dig for Metafysiken!» ligesom blir Omkvædet i alt hans Arbeide. Han blev den engelske Deismes begeistrede Talsmand i sit Land.

Ogsaa den engelske Statsforfatning blev han en varm Beundrer af, skrev om Parlamentet og Regjeringen, saavel som om engelsk Videnskab og engelsk Handelsvæsen. Resultatet af hans Newton-Studier foreligger i «*Eléments de la Philosophie de Newton*» og i en Afhandling om Ilden, som han skrev under de mangeaarige Studier sammen med sin lærde Veninde *Madame du Châtelet*.¹

Hans livlige Aand søgte idethele at tilegne sig Tidens Viden paa alle Omraader, og han bestræbte sig for at gjøre al Tidens Tænkning kjendt i sit Fædreland.

Men Oplysning var farlig; Landets Styrere havde ikke Brug for den. Ligesom de store Ministre, for at sikre sig Magten, lod Kongerne opdrage i Ørkesløshed og Uvidenhed, saa gjaldt det ogsaa at holde Folket indenfor de Grænser som var opstukket for det. Oplysning vilde vække Kritiken og styrke Modet til Opposition; Voltaire maatte derfor knebles. Der sattes fra høiere Steder i Gang en Forfølgelse som gjorde, at han snart fandt det tryggest at vende Fædrelandet Ryggen. — Men allerede steg hans Kampraab «*Frihed og Lighed*» som en rød Flamme op over det vaagnende Europa.

Det ene Værk efter det andet kom fra hans Haand; nogle af dem delte Skjæbne med de filosofiske Breve og blev brændt, andre gik fri og øget hans Berømmelse i og udenfor Frankrig.

¹ Paa hendes Gods Cirey i Lothringen tilbragte han hele 15 Aar under lykkelige Arbeidsvilkår. En Mængde af hans skjønlitterære og filosofiske Arbejder stammer fra denne Tid. Om Samarbeidet med Madame de Ch. fortæller han i sine Memoirer. «*Eléments de la Philosophie de Newton*» er tilegnet hende, og han skriver i Dedicationsbrevet, at han ikke ved, hvem han skal beundre mest, Newton selv, som har gjort saa store Opdagelser, eller hende, som saa inderligt har tilegnet sig dem, tiltrods for, at hun i sin Stilling ogsaa maa være optat med tusen andre Ting. Marquisen skrev ogsaa en Afhandling om Ilden, og baade hendes og Voltaires indsendtes til en Konkurrence, Akademiet i 1738 havde foranstaltet. Ingen af dem vandt dog Prisen.

VOLTAIRE

Generøst aabnet nu den unge preussiske Konge Fredrik den anden sit Rige for den landflygtige Franskmand, hvis varme Beundrer han var. Fredrik, den senere store Hærfører, var i sin Ungdom af Tilbøielighed mere Skjønaand end Kriger. Han var et poetisk Gemyt og skrev bl. a. en Mængde Vers. Og altid paa Fransk, som dengang var Hof- og Literatursprog i Tyskland som i flere andre europæiske Lande.

Fredriks Skjæbne lignet i Ungdommen meget den ulykkelige Alexis', Peter den stores Søns. Han tyraniseres af sin Far; Tamp, Vand og Brød, Fængsel o. s. v. hørte til Dagens Orden for denne Fyrstesøn; engang forsøgte Faderen endog at kvæle ham med en Gardinsnor; og da han endelig forsøgte at redde sig fra al denne Brutaltet ved Flugt, dømtes han af sin kongelige Far som Desertør til Døden. Ved flere europæiske Monarkers Mellekomst blev han dog benaadet.

Saadan Behandling skulde selvfølgelig ikke knytte Prinsen nær til Hjemmet eller Fædrelandet; da han 21 Aar gammel slap ud af Fængslet, hvor han i flere Maaneder sad i Angst og Spænding og ventet paa sin Dødsdoms Fuldbyrkelse, var Faderen nødt til at indrømme ham noget større Frihed, og han indrettet sig nu paa Slottet Rheinsberg efter sit eget Hoved, sammen med Folk af sin egen Art.

Hans Uddannelse havde været helt fransk, skjønt hans Far, Fredrik Wilhelm, var en rigtig «Urtysker». Af sit Modersmaal havde Fredrik bare lært saa meget som han behøvet for at kommandere Soldaterne og skjælde Tjenerne ud. Det var nok, sa hans Far. Fredrik, som i den brutale Far saa Indbegrebet af tysk Aand og Væsen, vendte sig med Foragt bort fra alt hvad tysk var, og

kom efterhvert til at betragte Frankrig som sit aandelige Fædreland.

Forholdene i Tyskland var efter Trediveaarskrigen overhoved fortvilet. Alt Liv var sygnet hen efter de svære Blodtapninger; Sæderne var forraaet under de aarelange Felttog, og Aandslivet var blit fattigt og stillestaaende.

Den gamle Folkedigtning, Heltesangene og Reformati-
onens store nationale Literatur var druknet i Kirkekampe
og Krige, og den nyere Folkedigtning var forfaldt til
Plathed. Dette forklarer de dannede Klassers Ringeagt for
Modersmaalet, hvis gode gamle Literatur man ikke kjendte;
og det forklarer hele det Fænomen, som kaldes Tysklands
franske Literaturperiode. Men den fransk-tyske Literatur
blev væsentlig akademisk; den lærde Digtning blomstret
en Tid, men indeholdt i sig selv Spiren til sin Undergang.

Og paa Fredriks Tid begyndte Reaktionen. Der kom
en Række udmærkede Forfattere, som skrev tysk. *Kleists*,
Klopstocks og *Lessings* Arbejder fik stor Betydning. Lige-
saa *Herders*. Hans store Samling «*Volkslieder*» blev en
af Grundpillerne i Tysklands nationale Renæssance.

Men vældigst kom *Goethe*. Hans «*Götz von Berlichingen*»
blev den første store Mærkesten ved Veiskillet.

Og skjønt Fredrik selv var fransk i Sind og Smag,
blev han dog gjennem sine glansfulde Bedrifter som Hær-
fører og Statsmand den, der mer end nogen anden gav
Kraft og Næring til den nationale Gjenreisning. Hans
Berømmelse inspirerte de unge Digttere og tændte Fædre-
landskjærligheden paany hos Landets bedste Mænd og
Kvinder.

Men først efterhvert fik Fredrik Overblik over det
som foregik omkring ham, og endog saa sent som efter

at Goethes første Værker var fremkommet, skrev han til Voltaire: «Det tyske Sprog er for tungt og vidtløftigt, og det gode Selskab taler Fransk. Betænk dertil de mange Dialekter!» Og Voltaire er enig og satiriserer fint over det tyske Sprogs Umulighed som Literatursprog.¹ Men bare 5 Aar senere skrev Fredrik i en Afhandling om den tyske Literatur: «I de sidste Tider har oplyste Mænd faat Mod til at skrive sit Modersmaal, og skammer sig ikke længer over at være tyske . . . Udviklingen hæmmes hos os i særlig Grad ved, at Hofferne bruger et fremmed Sprog» o. s. v.

Og i sin «Antimacchiavell» skriver han senere om Fransk-mændene: «Vor Tids Fransk mænd beskæftiger sig ikke med andet end Moder; de forandrer saa ofte som mulig Smag; idag foragter de, hvad de igaar tilbad; de tænker kun paa at skifte Fornøielser, Maitresser og Opholdssted.» Og han spaar, at det snart vil være ude med Frankrigs Storhed.

Fuldstændig behersket Fredrik hverken Tysk eller Fransk. Men i Fransk søger han at perfektionere sig saa godt han kan, og til det trænger han Hjælp. Han omgav sig derfor altid med franske Poeter og Skjønaander, og da han lærte Voltaires Værker at kjende, blev han fuld af Begjærlighed efter at lære dette «Tidens Under» at kjende. I ungdommelig Begeistring aabnet han saa den Korrespondance, som skulde komme til at gi et saa dybt og interessant Indblik i de to store Mænds Sjæleliv, og det netop i det meget beleilige Øieblik, da Voltaire saa sig om efter et Tilflugtssted udenfor Frankrigs Grænser. Fredrik indbyder ham med overstrømmende Elskværdighed og ber

¹ Man erindrer i den Forbindelse Rahel Varnhagens Kamp for at faa Goethe anerkjendt i Berlin.

om hans Hjælp og Veiledning; «jeg er ganske uvidende i Deres Sprog,» skriver han; «kom og hjælp mig!»

Og med tusen ydmyge Haandkys modtog Voltaire Indbydelsen. Han fik, efter en ikke altfor beskedene Anmodning, Reisepenge, og drog saa til Berlin for at overtage en meget lønnende Post som Kammerherre og kongelig Korrekturlæser. 200 000 Fr. i aarlig Gehalt, et Pensionsbevis paa Livstid, kongelig udstyret Bolig med alt til Husholdningen henhørende, Ordner og Æresbevisninger og en stor Konges Venskab, — Voltaire havde ikke været den praktiske Finansmand og den store Ærgjærrighed, han var, om han havde modstaat den Indbydelse.

Ved Siden af sine store Egenskaber havde Voltaire mange smaa, og en af de mindst tiltalende var hans Pengegriskhed. Den Maade, hvorpaa han er optat af Spørgsmaalet om Fredrik nu ogsaa forener en «kongelig Rundhaandethed» med sine øvrige Dyder, og paa alle Vis søger at gjøre sig det høie Bekjendtskab indbringende, virker i høi Grad stødende.¹ Ikke mindre frastødende er hans paagaende Smiger saavel som hans Hevngjærrighed og ufine Kampmaade overfor Fiender.

Allerede i sine første Breve kalder Voltaire Fredrik «Prinsfilosofen». Han roser hans Vers og taler om hans «guddommelige Karakter» og «store Geni», som «gjør det franske Sprog den Ære at tale det og værdiges at forherlige den franske Poesi med sine Oder.» Man mærker hvilken Skole han er udgaat fra; den Verdensmandstone, han lærte i Pariser-Salonerne, kommer ham nu tilgode.

¹ Man se f. Ex. det Brev, han senere engang skrev med Opfordring til Kongen om at kjøbe hans Venindes, Madame du Châtelets, Slot, de ynkelige Klager over den «miserable Stilling,» hvori han befinder sig o. s. v. I Virkeligheden levet han jo allerede dengang som en Grandseigneur.

Snart blir Fredrik til «Alexander», og Voltaire blir hans Aristoteles. Saa blir Alexander Sokrates, Preussen Grækenland og Berlin Athen. «Man maa tilstaa,» skriver han, «at Athen havde en glimrende Skjæbne; men Fredrik fødtes og alt blev forandret. Jeg haaber at Athen engang maa vige for Berlin, thi Fredrik er allerede større end Sokrates,» o. s. v.

Voltaire var ogsaa den første som gav Fredrik Tilnavnet «den store,» — længe før han i Verdens Øine var blit stor. Hans Smiger var idethele saa droi, at man neppe tror sine egne Øine. Men, sier Voltaire med en Selvironi som afvæbner: «Koketter, Konger og Poeter er vant til at smigres.»

Da han tilsidst driver det til «Gud Fredrik,» blir det dog endelig denne en Smule for meget, og han protesterer spøgende. Han skriver ogsaa en Ode «sur la flatterie,» som Voltaire maatte korrigere, uden at man dog kan se, det har havt nogen Virkning paa ham.

I sine Memoirer¹ fortæller Voltaire om sit første Møde med Fredrik paa Slottet «la Meuse» ved Cleve. Kongen var her blit liggende i en «4 Dages Feber» paa Reise til Brüssel, hvor han havde sat Voltaire Stevne. Nu maatte denne reise til Cleve, og meget kjølig er hans Beretning om Mødet i Modsætning til Fredriks. Denne beskriver sit første Indtryk af sin Digterhelt saaledes: «Jeg har set Voltaire, hvis personlige Bekjendtskab jeg har længtet saa meget efter at gjøre. Han er veltalende som Cicero, behagelig som Plinius, vis som Agrippa — med et Ord,

¹ «Memoires pour servir à la vie de Mr. de Voltaire, écrits par lui meme» er skrevet i den Tid, da Voltaire hadet Fredrik, og de er fulde af graverende Beskyldninger mod den kongelige Ven. Mange af disse Beskyldninger er vel heller ikke grundløse; men det er pinligt at se, hvor skadefro Voltaire er ved at blotstille den fordums Ven.

han forener i sig alle disse Oldtidens tre største Mænds Dyder og Talenter.»

Saasnart Voltaires Stilling ved Berlinerhoffet er sikret, aabner han Korrespondance med indflydelsesrige Personer i sit Fædreland, først og fremst med Kardinal Richelieu og Madame de Pompadour, Ludvig den femtendes mægtige Maitresse, og hans Breve fra den Tid viser, for at bruge et mildt Udtryk, en utrolig Aandens Smidighed. Med forbausende Behændighed ved han at nyttiggjøre sig sit intime Bekjendtskab til Livet bag Kulisserne ved de europæiske Hoffer, og som en klog og mægtig Skriftefader sidder han paa Grænsen mellem de to Lande med et Øre i Berlin og et i Paris, smaasladrer og smaalyver,¹ arrangerer og gir Raad og Vink, sonderer Terrainet og arbejder klogt paa i Tilfælde at holde sig en Retrait aaben i sit Fædreland. Man kunde jo aldrig vide; Kongers Gunst er ustadig. Men alt gjør han som den store Charmeur han er. Han bedaarer til alle Kanter, d. v. s. der hvor han *vil* bedaare.

Fredrik skriver meget karakteristisk til ham: «De er den mest forførende Skabning jeg kjender. De vilde være fuldkommen, hvis — De ikke var Menneske.»

— Det lange Venskab mellem Voltaire og Fredrik kom til at arte sig som et bevæget Ægteskab med heftige

¹ Følgende lille Træk er betegnende for hans Klogskab. Madame de Pompadour havde vovet med mange fagre Ord at sende en Hilsen til Fredrik. Voltaire frembragte hendes Hilsen, men Fredrik svarte koldt: «jeg kjender ikke den Person.» Dette Svar vilde dog neppe sat den indflydelsesrige Dame i godt Humør, og Voltaire sendte derfor istedet et meget galant Vers, der endte saaledes:

«au favorit de la victoire
vos compliments sont parvenus
vos myrtes sont dans cet asile
avec des lauriers confondus.
*J' ai l'honneur de la part d'Achille
de rendre grace a Venus.»*

Forelskelser afbrudt af voldsomme Rivninger, rørende Forsoninger, Pengekjev, Jalusi og hele Repertoiret. Og de store Mænds Smaalighed er ofte af den Art, at det blir den rene Komædie. Karakteristisk er den kjendte Historie om, hvorledes Fredrik knappet af paa Voltaires ugentlige Kaffeforsyning, og denne for at hævne sig stak i Lommen Lysene fra det kongelige Forværelses Lampetter. Det er, som Macaulay sier, virkelig «til at rødme over.»

De skjældte hverandre ogsaa regelmæssig ud for Kjætring, Gjerrigknark o. s. v.

Til alvorligt Brud kom det efter en lang, latterlig Strid mellem Voltaire og hans Landsmand Maupertuis, som paa Voltaires Anbefaling af Fredrik var kaldt til Berlin for at lede det derværende Akademi, en liden Aflægger af Pariserakademiet.

Hele denne Strid er en eneste lang Historie om store Mænds smaa Egenskaber.

Nu er Voltaire blit «den største nulevende Kjæltring», og Fredrik «mere enevældig end Stortyrken.»

Voltaire reiste i Vrede, men kom til at ta med sig et Hefte af Fredriks Vers. Fredrik lar ham arrestere i Frankfurt; hans Kufferter blir revideret og Manuskriptet tat tilbage. Voltaire skummer over af Raseri: «Naar jeg ret betænker alt som her er forefaldt, synes det mig umuligt; jeg tror jeg maa ta Feil, og at den hele Historie er forefaldt i Syrakus for 3000 Aar siden.» (Under Tyrannerne). Og han sendte Kongen sin Kammerherrenøgle, sin Orden og sit Pensionsbevis og skrev udenpaa:

«Je les reçus avec tendresse
Je vous les rends avec douleur.
C'est ainsi qu'un Amant dans son extrême Ardeur
Rend le portrait de sa maitresse.»

Men det kunde ikke Fredrik modstaa. Han blev rørt og sendte Voltaire et Trøstens Bud. Og Voltaire var strax parat til at knytte Forbindelsen paany, og skrev tilbage med Budet: «Jeg er det ulykkeligste Menneske i Deres Rige; bestem over min Skjæbne, forføj over mit Liv, som jeg viet Dem! I 16 Aar har jeg været lænket til Dem — kun i Frygten for at jeg ikke mere skulde kunne vise mig for Deres Majestæt har jeg nedlagt for Deres Fødder de Velgjerninger, som intet andet var end Baand, som knyttet mig til Deres Majestæts Person» o. s. v. Endnu mere rørt sender saa Fredrik «Velgjerningerne» tilbage igjen med nye Trøsteord; og snart vidste Aviserne at berette om Forsoningen. Voltaire vilde vende tilbage til Kongen af Preussen og igjen ta Ophold i sin gamle Leilighed paa Slottet Sans-souci i Potsdam o. s. v.

Dette var dog forhastet. Saa helt kunde ikke Voltaire strax glemme den Krænkelse han havde døiet, og han lar det foreløbig bli med en kort Visit.

Under den paafølgende Skilsmisse er de dog begge fulde af Utaalmodighed. «Saasandt der endnu er en Rest af Livskraft i mig, skal jeg komme,» skriver Voltaire.

Og Fredrik svarer: «Jeg erkjender kun Dem som Mester i alt hvad Sprog, Smag og Parnas-Departementet angaar . . . De ligner den hvide Elefant, for hvis Skyld Kongen af Persien og Keiseren af Mongoliet fører Krig. Naar De kommer hid igjen, vil De i Spidsen for mine Titler se: «Fredrik, af Guds Naade Konge af Preussen, Kurfyrst af Brandenburg og Voltaires Besidder . . .»

Paa denne Maade holdt de to Tidens Stormænd ud i et Venskab fuldt af vexlende Stemninger hele sit

Liv. De kjølige Perioder blev dog baade mange og lange.¹

Interessant var ogsaa Voltaires Forhold til Katharina II af Rusland. Var hans Smiger drøi overfor Fredrik, saa var den det ikke mindre overfor «ma Catherine», som han kaldte hende i Omtale. Hun er «Nordens straalende Stjerne», fra hvem Europa nu skal faa sit Lys. Hun er «det store Geni,» «den genialeste af Europas kronede Hoveder.» Og han døbte hende «Catherine *le Grand*,» en Titel, som ikke undlod at smigre hendes kvindelige Forfængelighed. Voltaire blev ogsaa hendes «Mester og Lærer» og trofaste Advokat ude i Europa. Med glødende Begeistring forsvarede han hende, naar hendes Popularitet er i Aftagende; alle hendes Handlinger er gode; selv Polens Deling er en «ædel og nyttig Handling til Menneskehedens Gavn.» Og efter Mordet paa Peter den tredie, Katharinas Gemal, skriver han til d'Argental i Paris: — — «Jeg har ogsaa en anden Naade at bede Dem om; det er for min Katharina. Hendes Renommé maa gjenoprettes i Paris . . . Jeg ved saa godt som man overhoved kan vide noget, at hun ingen Del har i Mordet paa sin Drukkenbolt af en Mand» o. s. v.

Til en russisk Envoyé skriver han: «Jeg tilber tre Ting, Friheden, Tolerancen og Deres Keiserinde. Disse tre Guddomme ber jeg om Inspiration.» Og til André Schouwalow: — «Jeg ved ikke om De kjender den daar-

¹ Smaa intime Glimt af Fredrik som Feltherre og Menneske, hans Omgivelser og Tid gir *Prins Carl af Hessen* i sine «Optegnelser», oversat af C. I. Anker (Maltingske Forlag), en Bog, som i alle Maader er af stor Interesse, ikke mindst for Nordmænd. Brydningen mellem den gamle og den nye Tid karakteriseres træffende i en Række Samtaler mellem Datidens ledende Mænd. Fritænkeriet ved Fredriks Hof oprører Prinsen, som er en ortodoks Kristen.

lige Komedie «Les Visionaires». Der er i dette Stykke en gal gammel Kvinde, som er forelsket i Alexander. Men jeg er en gal gammel Mand, som er forelsket i Katharina; hun synes mig at staa ligesaa høit over Alexander som Grundlæggeren staaer over Ødelæggeren. Jeg har megen Agtelse for den hellige Therese og den hellige Ursula; men jeg elsker mer den hellige Katharina.»

Katharina, som vel følte, at det ikke var i Hellighed hun var stærkest, ber ham la hende forbli paa Jorden, da hun ikke ved, om den Plads han anviser hende mellem Stjernerne¹ er Møien værd at tragte efter. Men hans Reklame forøvrigt satte hun megen Pris paa, og belønnet den keiserligt. Hun kaldte sig med Forkjærlighed «Voltaires Elev.»

Han stod ogsaa i Forbindelse med mange af Tidens mindre Fyrster og Fyrstinder, ja selv de ukronede

¹ Det Brev, hvori han gir hende Plads blandt Stjernerne, fortjener at aftrykkes i sin Helhed. Det karakteriserer Voltaire og gir et interessant Indblik i Tidens Forhold. Det er dateret 22de Dec. 1766 og lyder saa: «Madame, Deres keiserlige Majestæt maa tilgi mig, men De er ikke «Nordens Morgenrøde,» De er Nordens mest glimrende Stjerne, og aldrig har der været en mer velgjørende Stjerne end Dem: Andromède, Persée og Calypso kommer ikke op mod Dem. Alle disse Stjerner vilde ladet Diderot dø af Sult.» (Katharina havde kjøbt Diderots Bibliothek og betalte ham i Forskud 25 000 Fr. som Bibliothekets Konservator. Det svarte til Pension for 25 Aar, sier Voltaire). «Han har været forfulgt i sit Fædreland, og Deres Velgjerninger kommer og opsøger ham der. Ludvig XIV var mindre gavmild end Deres Majestæt. Vistnok belønnet han ogsaa Fortjenesten i fremmede Lande, men man maatte pege paa den for ham. De, Madame, opsøger den og finder den. — Deres generøse Bestræbelser for at oprette Samvittighedsfrihed i Polen er en Velgjerning, som Menneskeslægten bør celebrere, og jeg tror nok jeg tør tale i Menneskehedens Navn, hvis min Stemme endnu høres.

Tillad mig imidlertid, Madame, at offentliggjøre, hvad De værdiges at tilskrive mig om Biskoppen af Novgorod og Tolerancen. Det er et Monument til Deres Ære; Diderot, d'Alembert og jeg bygger Dem Altere; De gjør mig til Afgudsdyrker.

Jeg er, Madame, i Tilbedelse ved Deres Majestæts Fødder og i mer end dyb Respekt *Deres Tempels Præst.*»

I formelig Ekstase skriver han til Damiloville: «Ninus (d. e. Peter den tredje) var kun en hæslig Dranker. Jeg beundrer hans Enke. — Jeg elsker hende indtil Vanvid. — Jeg kysser ømt min Katharinas Favorit. — Jeg vil skrive til min Katharina og si alt, hvad jeg tænker om hende.»

Dronninger havde han Brug for. Han kaster sig saaledes uafsladelig for Madame de Pompadours Fodder,¹ odsler med Vers og Galanterier paa hendes Alter og ber ydmygt om hendes Bevaagenhed. At dette Venskabsforhold heller ikke har været uden Nytte for ham, fortæller han selv i sine Memoirer. «Mens Kongen i 1746 var i Felten, tilbragte jeg nogle Maaneder sammen med hende paa Etoile. For dette fik jeg Belønninger, som aldrig mine Værker eller mine Fortjenester havde skaffet mig: jeg blev eragtet værdig til at bli en af Akademiets 40 unyttige Medlemmer; jeg blev udnævnt til Frankrigs Historiograf, og Kongen gav mig i Present et Embede som Kabinets-Kammerherre (Gentilhomme ordinaire de sa chambre). Jeg slutter deraf, at for at gjøre Lykke er det bedre at si fire Ord til en Konges Elskerinde end at skrive hundrede Bind.»

Forøvrigt stod han i Venskabsforhold til en Mængde indflydelsesrige Mænd og Kvinder i Europa, og hans Slot Ferney, til hvilket han i sin Alderdom trak sig tilbage, var i lang Tid Verdens Midtpunkt. Tusener af Fremmede besøgte her den berømte «Patriark», og han var nu, som han selv sier i sine Memoirer, «Konge hos sig selv efter at ha tilbragt saa mange Aar som Kongers Gjæst og Tjener.» Men i et af sine Breve fra de sidste Aar skriver han: «— jeg har nu i 14 Aar været Europas Hotelvært, og jeg er træt af denne Bestilling.»

— Endnu en Gang skulde denne urolige Aand sætte Verden i Forbauselse for han døde. Pludselig gik det som

¹ Madame d'Etioles, Marquise af Pampadour, var en af de celebre politiske Maitresser; i 20 Aar styrte hun Frankrig fra sit Boudoir.

Hun var aandfuld og sjelden smuk, men fortæredes af Ergjærrighed og var altid igrundern ulykkelig. Hun døde dog tilsidst resigneret, med næsten ophøiet Ro.

en Løbeild over Europa: Voltaire er omvendt! Den store Fritænkter, Kirkens mægtigste Fiende og Angriber, vil nu dø i denne samme Kirkes Skjød. Han har modtat Alterens Sakramente i den Kirke, han selv har ladet bygge paa sit Gods; han tilbagekalder sine Vildfarelser og angrer!

Og det er sandt; han tog Alterens Sakramente. Men paa en Maade, som virker ligefrem raa, omtaler han selv denne Begivenhed.

Det var den 31te Marts 1769, at han af den katholske Præst paa Ferney modtog Alterens Sakramente og høitidelig tilbagekaldte, hvad der maatte være undsluppet ham af «Indiskretioner mod Statens Religion.» Og 1ste April fik han den sidste Olje. Men fire Dage efter skriver han til Verdensmanden St. Lambert i Paris: «Jeg har aabent erklæret, at jeg vil dø i den meget kristelige Konge af Frankrigs, mit Fædrelands Religion, som den er stadfæstet ved en Parlamentsbeslutning. Er ikke det stolt og ærefuldt?» Og til Madame Defaut: «Ja, jeg har erklæret, at jeg vil déjeunere efter mit Lands Skik.»¹

Voltaire bygget en Kirke i den lille By, han skabte omkring sit Slot. *Deo erexit Voltaire* lod han sætte som Indskrift paa den. Og i et Brev fortæller han en Ven om denne Kirke og tilføier, at han gjerne ønsket denne Nyhed udbredt i Paris. Hvorfor?

Om sine Følelser ved denne Omvendelse sier han intet. Ironiserer bare over sig selv og hele Affæren. Hvorfor det hele? Var det Feighed? Usikkerhed? Eller var det

¹ Man mindes om den mærkelige Kirkens Mand *Rabelais*, som da han havde faat den sidste Olje udbød: «Saa, nu har man da smurt mine Reisetøvler.»

Men et Aar før (8de Januar 1768) skrev Voltaire til Marquisen af Villevielle: «de Slyngler har drevet Bagvaskelsen saa vidt, at de har sagt jeg vil gaa til Skrifte. Man maa da ha en meget sort Sjæl for at opfinde saadanne Løgne.»

hans sygelige Ærgjærrighed, som søgte et sidste Middel til Sensation?

Han kunde intet mere vinde i denne Verden. Hans Berømmelse var saa stor som den kunde bli, og «Patriarken paa Ferney,» som han yndet at kaldes, var ogsaa ganske godt forsynt med jordisk Gods. Han havde den sidste Halvdel af sit Liv 140 000 Livres (omtrent 2½ Million Kroner) i aarlig Rente.

III

Rousseaus første Optræden. Voltaires Bitterhed. «Kunstens og Videnskabens Indflydelse paa Sæderne.» Fénelon. «Le Divin du Village.» «La Nouvelle Heloïse.» «Emile». «Om Uligheden mellem Menneskene.» «Samfunds-Pagten».

Intet Under at Voltaire, hvis Ærgjærrighed var grænseløs, blev ubehagelig berørt ved at høre et nyt Navn dukke op ved Siden af sit eget. Oftere og oftere hed det nu *Voltaire og Rousseau*; det var intet mindre end Majestætsforbrydelse. Ingen i Europa havde hidtil været hans Lige, og nu kommer der pludselig en obskur «forhenværende Lakei,» og tiltvinger sig Opmærksomhed. Ja der var endog dem som i Rousseau trodde at se den opgaaende Sol, hvis Straaler vilde fordunkle alle Stjerner, selv den glimrende Stjerne Voltaire. Thi den Ild som brændte i den underlige Genfer-Filosofs Skrifter, havde Solens livgivende Varme, der naar til alle; men Voltaire var den fjerne glimrende Stjerne, hvis Lys var koldt.

Med Bitterhed maatte da Voltaire se paa, hvorledes denne nye Profet efterhvert tog selv hans Fiender fra ham. Som en forsmædelig Undervurdering maatte det føles, naar f. Ex. Biskoppen af Puy skriver, at «Jean Jacques Rousseau er alle Tidens øvrige vantro Forfattere overlegen, — egentlig den eneste Modstander man kan ta alvorligt.»

Men denslags bitre Piller maatte Voltaire sluge mange af. Ikke uden Grund frygtet Geistligheden, at den fattige Savoyardpræsts skjønne Trosbekjendelse («Emile») i Længden vilde bli et farligere Vaaben mod Kirkens Autoritet end Voltaires Trompetstød: *Ecrasez l'infâme!*

— Rousseaus nye, med flammende Veltalenhed og uhørt Dristighed fremsatte Ideer, saa modsatte af alt hvad man ellers kjendte af Moral og Samfundslære, forbløffet, forfærdet og betog.

Voltaire var og blev, tiltrods for at han skabte Slagordet «Frihed, Lighed» en Aristokrat, som stod det store Folk fjernt; anderledes med Rousseau. Han tilhørte Folket og gik om mellem Folket; talte Ord som alle forstod. Han satte sig hos Bønderne ude paa Markerne og lærte dem at se det skjønne og store i Naturen og sit Arbeide. Han raabte med en Røst som alle maatte høre: Se, herude under Guds Sol, i Skovenes Skygger, her i den rene, klare Luft, hvor Menneskene er sunde og gode, her, hvor man ikke slaar Øinene ned for hverandre, hvor man ikke hader hverandre og lever af Rov, her, hvor den sunde, stærke Elskov synger sin Høisang under Himmelen og glade Børn tumler mellem Blomsterne som legende Sommerfugle, — her er Paradiset!

«Det enkle naturlige Liv er det bedste, fordi det er det eneste i hvilket man ikke for egen Fordels Skyld behøver at tilføie andre Skade» (Brev til Malesherbes), og fordi det er det eneste, i hvilket «Samvittigheden er rolig og Hjertet tilfreds.»

Menneskene maa igjen lære at lytte til Samvittighedens Røst, som overdøves af det moderne Livs Larm. «Lad os være enklere og mindre forfængelige; lad os indskrænke os til de første Følelser vi fornemmer i os; thi

det er altid til dem Studierne fører os tilbage, naar de ikke har ledet os vild.»

Samvittigheden er det «guddommelige Instinkt,» den «himmelske Stemme,» som bedre end alt andet kan lede et begrænset men intelligent Væsen. «Uden Samvittigheden føler jeg intet andet i mig som hæver mig over Dyrene, end det sørgelige Privilegium at flakke om fra Vildfarelse til Vildfarelse ved Hjælp af en Opfattelses-evne uden Orden og en Fornuft uden fast Grundvold.» (Emile).

«Alt er godt fra Naturens Haand;» og hvis den moralske Godhed er i Overensstemmelse med vor Natur, saa kan vi ikke være legemlig eller aandelig sunde uden at være gode. Men i det Samfund vi har bygget os, hersker Uretfærdigheden og det onde. Altsaa er dette Samfund sygt; unaturligt. Vi har tabt Paradiset, som er her paa Jorden i de godes Hjerter, og vi har skabt os et Helvede istedet. Hvorfor skal jeg søge Helvede udenfor; det er jo allerede i de ondes Hjerter.» (Emile).

Og Rousseau vover at tilraabe den blindt fremadstormende Menneskehed et Stans! som høres gennem al Larm.

Enkelte lytter og overveier hans Ord; men de kloge og selvsikre haaner ham. Skal man gaa *tilbage*? Stanse Udviklingen? Arbejde mod Strømmen? Det er jo mer end Dumhed; det er Vanvid.

Det er den gamle Saga om igjen. Altid naar nogen søgte at lede Udviklingen ind i nye Spor skreg Massen: Korsfæst ham!

Men for den som har mistet en kostelig Ting vilde det ikke være Dumhed at gaa tilbage for at hente den, om der ellers existerte noget *tilbage*. Men i den store «Rin-

genes Ring,» hvori alt Menneskeliv bevæger sig, existerer der i Virkeligheden kun et *frem*. Vi kommer altid paany didhen, hvor vi begyndte, til det enkle og usammensatte.

De vidunderlig moderne Maskiner var, da de først presenterede sig paa Markedet, uendelig indviklede og vanskelige, saaledes at kun de aller klogeste kunde forstaa og haandtere dem. Men gennem tusen «Forbedringer,» der alle var ligesaa mange *Forenklinger*, er de tilsidst blit saa fuldkomne, d. e. enkle, at et Barn kan styre dem med sin Lillefinger.

Jeg tror det er omtrent saadan, Rousseau ogsaa har tænkt sig det menneskelige Samfunds Udvikling mod den hoiest mulige Enkelthed (Fuldkommenhed). Summen af hans Lære er: vi maa igjen gjøre vort Liv saa fuldkomment, d. e. saa enkelt og naturligt, at vi ikke «for egen Fordels Skyld behøver at tilføie andre Skade.»

Dette var ingen dunkel Filosofi; det kunde alle forstaa.

«Mit Barn,» sier han, «vent ikke lærde Diskussioner og dybe Ræsonnementer af mig. Jeg er ingen stor Filosof, og jeg bryr mig ikke om at være det. Men jeg er undertiden fornuftig, og jeg elsker Sandheden. — — Jeg vil ikke forsøge at overtale dig; jeg vil ikke føre Beviser for dig; det er mig tilstrækkeligt at lægge frem for dig, hvad jeg i mit Hjertes Enfoldighed tænker. Giv du ogsaa Agt paa dit Hjerte under min Tale, det er alt, hvad jeg forlanger af dig.» —

— Uden at tænke paa Følgerne for sig selv forkyndte Rousseau sit Naturevangeliium slig som det formet sig for ham i et slags pludselig Aabenbarelse. Paa tre Uger nedskrev han sit første Arbeide, «Le discours sur les

lettres et les arts» (1750). Som i Feber¹ arbeidet han; Tankerne stormet paa, og han saa som i klare Syner alle Menneskehedens forfærdelige Vildfarelser. «Le discours» blev skrevet som Svar paa en af Akademiet i Dijon opstillet Prisopgave om Kunstens og Videnskabens Indflydelse paa Sæderne. Og saa glimrende var hans Afhandling skrevet, at han vandt Prisen, skjønt Besvarelsen gik i stik modsat Retning af alt, hvad man havde tænkt sig, idet den forfægtet, at Sædernes Fordærvelse tiltog i samme Grad som Kulturen.²

Og saa mange originale Tanker indeholdt dette lille Arbeide, at Rousseaus Navn med et Slag blev berømt; og Striden om det har staat siden den Dag. Senere skrev han selv om dette sit første Arbeide, at det var «høist middelmaadigt,» og han indsaa meget vel, at hans Iver havde ledet ham til Overdrivelse.

Han ryddet her ligesom Grunden for sine Hovedværker, «La nouvelle Heloïse» og «Emile», og ridset op Konturerne til et nyt, af Kulturen ufordærvet Samfund. Fanatisk, ensidig og stormende kaster han sig udfor det farlige Stup, og med flammende Veltalenhed raaber han ud over det Samfund, hvor han kun ser Uretfærdighed omkring sig: «Tusenfold lykkeligere var vore Forfædre i sine Hytter end vi, som sygner hen under usund For-

¹ Han skriver selv (Brev til Malesherbes): «En stærk Overbevisning har altid drevet mig; naar den manglet, var det jeg skrev mat og daarlig skrevet. Havde jeg skrevet kun for at skrive, havde intet Menneske læst mig.»

Sml. Diderots Udtalelse: «Rousseau skriver altid i Feber» o. s. v.

² Ingen blev mere overrasket end han selv, da han fik denne Pris. Han skriver i sit korte Takkebrev: Mine Herrer. De har bæret mig med en Pris, om hvilken jeg har konkurreret uden at gjøre Regning paa at vinde den. Den er mig saa meget desto kjærere. Foretrækkende Eders Agtelse for Eders Belønning har jeg ligeoverfor Eder vovet at opretholde det, som jeg trodde var Sandheden, skjønt det var imod Eders egen Interesse, og I, mine Herrer, har belønnet mit Mod. Det I har gjort for min Ære er lagt til Eders egen —.

finelse og overlægger vore Hjerner med Lærdom; kun i det stille, landlige Husliv er Lykke og Sundhed at finde; de store Byer er Fordærvsens Huler, hvor Menneskene mister Sundhed og Livsglæde, og hvor Tusen maa være Slaver forat en kan være Herre» o. s. v.

Skaanselsløst blotter han de høiere Samfundsklassers Synder, fordømmer Luxus og Blodagtighed og revser i hellig Harme Tidens Frivolitet og Unatur. Ude i Skovene, hvor han flygter hen fra Parisergadernes Larm, blir hans Liv en Tid lang som en lys Drøm, en Skogeventyrets Høisang. Han finder frem til det enkleste, glemmer sig bort og føler sig som det første Menneske, der stiller sin Hunger med Markens Urter, slukker sin Tørst i Elvene og sover under det første det bedste Træ. Han digter, drømmer og er lykkelig. Men ligesom det første Menneske maa ogsaa han snart paa Krigsstien. Han fik en hel Verden at kjæmpe mod, en forblindet og vildfarende Verden, et Samfund, hvor alle guddommelige Love traadtes under Fødder.

Ligesom Fénélon i sin Bog «Telemaque»¹ modigt havde sagt selve Solkongen Sandheden, sa nu Rousseau Sandheden til dette Samfunds Herrer med Fyrsterne, Adelen og den høie Geistlighed i Spidsen. Fénélon havde git et ærligt Speilbillede af Rigets fortvilede politiske Stilling og foreholdt Kongen hans Ansvar; Rousseau tegnet Billedet af Samfundets moralske Decadence og manet hver enkelt til at lukke sine Øine op og erkjende Samfundets Uretfærdighed; Fénélon skrev om Fyrsternes Opdragelse,

¹ F., Abbed af Chambray, Lærer og Opdrager for Hertugen af Bourgogne (Ludvig 14des Sønneson og Ludvig 15des Far), skrev Telemaque for sin Elev, som han søgte at opdrage til en Fyrste, der kunde bli «et Exempel i Dyder for sit Folk og ikke en Svøbe for sit Land.»

Rousseau om Menneskets. Og hans Ord rammet; thi mellem de mange Overdrivelser var der en vidunderlig Rigdom af dybe, uimodsigelige Sandheder.

Flere og flere forstod efterhvert, at Tidens Sygdomme ikke kunde kureres bare ovenfra; der var en Grundskade i Samfundet, til hvilken Oplysningsfilosoferne ikke naadde ned. —

— Voltaire lod først overlegent ligegyldig overfor Fænomenet Rousseau. Manden var jo gal; han manglet ethvert Spor af Talent. Hvad saa?

Det varte dog ikke længe før Tonen blev en anden. Snart maatte han aabent bekjende, at denne «halvgale Sværmer» dog interesserte ham en Del, ja foruroliget ham. Og nu ser vi ham snart ligesaa ivrig beskjæftiget med at knuse «Uhyret Jean Jacques» som før med at knuse «l'infâme».

Voltaire havde en vis historisk Gjendøberegøvel; han var den første som føiet «den store» til Navnene Fredrik og Katharina, og han var ogsaa den første og ivrigste til at fratage Rousseau hans Slægtsnavn og kalde ham haanende blot og bart Jean Jacques.¹ Han kaldte ham ogsaa undertiden (bl. a. i Breve til Choiseul) *Blaireau* (Grævling).

I den Krig som aabnedes mod Rousseau blev Voltaire idethele snart Anfører.

Rousseaus anden større Afhandling «L'inégalité parmi les hommes» var ogsaa skrevet som Svar paa en Prisopgave fra samme Akademi (Dijon). Dennes gang vandt han ikke Prisen; men Afhandlingen øget i høi Grad hans Berømmelse.

¹ I den værste Forfølgelsestid fandt man ogsaa ud, at Rousseau ikke var Forfatteren af de Værker, som havde gjort ham saa berømt.

Han sammenfatter Indholdet af dette Arbeide i følgende Slutningsord:

«En Gut skal ikke byde over Mænd, en dum ikke herske over kloge, den enkelte ikke svælge i Overflod, mens Mængden lider Nød paa det aller nødvendigeste.»

Dette Skrift indeholder ypperlige Ting om det bestaaende Samfund, og Rousseau er her virkelig ofte profetisk. Han taler som den, der i det fjerne allerede hører Oprørets Bølger bruse.

«Undertrykkelsen voxer stadig,» sier han, «uden at de undertrykte har Anelse om, hvilken Ende det skal ta med dem, endnu mindre med hvilke retslige Midler de tilsidst skal hævde sig. Borgernes Rettigheder og den nationale Frihed forsvinder lidt efter lidt, og de Svages Klager blir behandlet som Oprørskrig. Politiken overdrager en salgbar Del af Folket den Ære at forsvare Almenvellet. — Den modløse Jordbruger forlader sin Plog for at ta Sverdet selv i Fredstid; der opstaar uheldige og usunde Æresbegreber. Fædrelandets Forsvarere blir dets Fjender og holder altid Dolken hævet mod dets Borgere» o. s. v. Men her som i de øvrige Skrifter fra den første Tid sammenblander han i Skildringen af de ældste Samfund ret ofte Aarsag og Virkning.

Det næste større Arbeide af Betydning fra Rousseaus Haand var Operaen «Le Divin du Village», hvortil han selv skrev baade Tekst og Musik. Den blev en vældig Succes.

Han havde i sin Ungdom studeret Musik i den Hensigt at bli Musiker. I 1732 skriver han til sin Far, at da han intet andet Talent har som kan skaffe ham et Levebrod, vil han begynde Musikundervisning i Lausanne. Men det blev ikke til noget. Saa opfandt han et Talsystem for

Noder, hvoraf han ventet sig meget. Men ogsaa det blev en Skuffelse.

Det var i den Tid han endnu flakket om i sit Fædreland og prøvet sig frem, snart med et og snart med et andet. Som ganske ung havde han lært at kjende den Kvinde, der skulde faa saa stor Indflydelse paa ham — Madame de Warens. Hun var en sammensat Natur som Rousseau selv, og hendes Karakter er meget vanskelig at faa Rede paa. Hun hørte til de nyomvendte Katholiker som understøttedes af Kongen af Sardinien, og paa hendes Tilskyndelse gik ogsaa Rousseau i 1728 over til Katholicismen. (Han var opdraget i Calvinismen). Han gik ogsaa efter hendes Ønske ind paa et katholsk Seminar i den Hensigt at bli Præst. Men alt strandet paa hans Ustadighed og hans Længsler mod andre Maal.

Tre Gange kom han tilbage til Madame de Warens, sin elskede «Mama», som han kaldte hende, skjønt hun havde gjort ham til sin Elsker da han var 16 Aar gammel, «for at redde ham for Kjærlighedens Vildfarelser.» Men han var ikke den eneste hun paa den Maade reddet, og Rousseau havde mange Sorger for denne Kvinde, som næsten kunde været hans Mor. Hans Følelser for hende var oprigtige og varte saa længe han levet.

En lang lykkelig Tid havde han hos hende, efterat de var flyttet ud paa Landet til et lidet Gods hun eiet, *les Charmettes*. Der var han i 8 Aar, nød den Natur han allerede dengang saa lidenskabeligt elsket, og drev alvorlige literære og videnskabelige Studier (Sprog, Literatur, Botanik o. s. v.).

Før denne Tid var han afvexlende Lakei, Huslærer, Nodeskriver, Musiklærer og ligefrem Vagabond. Han streifet en Tid om med en anden ung Mand, som ikke

MADAME DE WARENS

var synderlig tiltalende paa noget Vis, og hans Oplevelser var mangfoldige og mangeartede. Han havde saaledes trods alt meget at takke Madame de Warens for.

— Efter Opførelsen af «Le Divin du Village» fik Rousseau for første Gang saa mange Penge, at han ikke ligefrem havde Næringsсорger. Han fik 1100 Fr. i Rente, en storartet Sum for ham, om den end ikke var tilstrækkelig for selv det tarveligste Liv i Paris, hvor han nu var flyttet hen. For at være uafhængig begyndte han her igjen sit gamle Arbeide med at afskrive Noder. Han var nu en berømt Mand, og der var nok af dem som tilbød ham Gaver og Sinecure-Poster. Men han kjæmpet som en Helt for at bevare sin Uafhængighed.

«Le Divin» blev først opført paa Slottet Bellevue i Fontainebleau. Madame de Pompadour stod i Spidsen for Opførelsen og spillet selv med. Kongen var tilstede. Rousseau blev indbudt til Forestillingen, men, da han skulde forestilles for Kongen, undskyldte han sig og reiste hurtig bort.

Han var ogsaa allerede dengang meget syg, og samme Vinter skriver han til Madame de Warens: «Sygdommen har denne Vinter tiltat saa stærkt, at jeg ikke venter at opleve en til. Jeg gaar min Skjæbne imøde med den eneste Sorg, at jeg efterlader Dem ulykkelig.» Madame de Warens var blit meget fattig, og han sender hende i samme Brev 240 Livres, «bedrøvet over Summens Lidenhed.»

Han fortæller ogsaa i samme Brev, at hans Stykke (Le Divin) skal opføres i Paris og Fontainebleau. Han sparer nu sine Kræfter, sier han, for at kunne overvære Opførelsen paa Pariser-Operaen; men i Fontainebleau, hvor det skal spilles af Hoffets Herrer og Damer, gaar han ud fra, at det vil bli «radbrækket og sunget falskt,» og der vil han *ikke* være tilstede. Forøvrigt, da jeg ikke for har villet

præsenteres for Kongen, vil jeg nu intet foreta, som kunde gi mig Udseende af at søge en ny Anledning.»¹

Efter Opførelsen ved Hoffet sendte Madame de Pompadour Digter-Komponisten 50 Louisdorer. Han takker med følgende Linjer: «Idet jeg har modtat den Present, De har sendt mig, tror jeg at ha bevist min Respekt for den Haand, som sendte den.» Madame de Pompadour har neppe vært synderlig begejstret for dette Brev; hun var anderledes vant.

Paa Operaen oplevet hans Stykke en lang Række Opførelser, og han fik et for ham svimlende Honorar udbetalt: «Fire Tusen, fem Hundrede Louisdorer. Hvor skal jeg finde en Kuffert stor nok til alle disse Penge?» skriver han til en Ven.

I denne Opera, som opnaadde en vældig Popularitet, var det atter Landlivet, som pristest; den blev ligesom Ouverturen til «Emile» og «La nouvelle Heloïse».

Men forud for disse udsendte han en Række mindre Arbejder, der alle afstedkom voldsomt Opstyr. Et Par Skuespil faldt ganske igjennem ved Opførelsen.

Paa den Tid trodde han endnu at staa paa god Fod med Voltaire, hvis Genialitet han beundret; og han sendte ham i god Tro sine Skrifter. Voltaire var ogsaa høflig, ja til en vis Grad anerkjendende. Men allerede i det berømte Brev, hvori han takket for «L'inégalité parmi les hommes», slaar han an den overlegne satiriserende Tone, som han senere altid bruger overfor Rousseau, naar han da ikke er ligefrem grov.

Det er i dette Brev, dateret *Aux Délices près de Genève 1755*, at Voltaire skriver de siden saa ofte citerede Ord:

¹ Han reiste dog altsaa derhen.

«aldrig er der brugt mere Aand for at gjøre os dumme; naar man læser Deres Værk faar man Lyst til at gaa paa fire.» Og han fortsætter spøgende: «men da det er 60 Aar siden jeg aflagde den Vane, føler jeg, at det desværre er umuligt at ta den op igjen, og denne naturlige Maade at bevæge sig paa overlader jeg til dem, der er mere værdige til det end De og jeg» o. s. v. Men Resten af det lange, og — for Voltaire at være — meget respektfulde Brev, ser man aldrig citeret; det lar sig ikke bruge mod Rousseau. «Man kan ikke med stærkere Farver tegne Rædslerne i det menneskelige Samfund, hvoraf vi i vor Svaghed og Uvidenhed venter os saa megen Glæde,» skriver han videre; og, «jeg er enig med Dem i, at Skjønliteraturen og Videnskaben undertiden har været Aarsag til meget ondt.» Han nævner derefter en Række Exempler paa, hvad han selv og mange andre store Mænd har lidt under Had og Forfølgelse. «Hvis jeg tør regne mig blandt dem, hvis Arbeide kun er belønnet med Forfølgelse, skal jeg kunne vise Dem en Række elendige Anslag til min Odelæggelse, et Bibliothek af latterlige Bagvaskelser udgit mod mig» o. s. v. Paa en hel Side fortsætter han at opregne alle de Skammeligheder som er begaat mod ham. «Og jeg kunde fortsætte,» sier han, «at tegne Dem Utaknemmeligheden, Røveriet og Hykleriet, som har fulgt mig til Foden af Alperne, ja vil følge mig til Randen af min Grav. Men, Monsieur, tilstaa ogsaa, at disse Torne som hefter ved Literaturen og Berømmelsen, kun er Blomster i Sammenligning med de andre Onder, som til alle Tider har hjemsøgt Verden.»

Brevet slutter med den Indbydelse, hvorom der senere saa ofte tales af dem, som vil fastslaa, at Rousseau bl. a. manglet Taknemmelighed. Indbydelsen, som vel ikke er

andet end en afsluttende Brevhøflighed, lyder saa: «Monsieur Chappuis sier mig, at Deres Helbred er meget daarlig. De maa komme og gjenoprette den i Deres Fædrelands Luft, nyde Friheden, drikke Melken af vore Kjører sammen med mig, og græsse paa vore Enge. Jeg er — «trés-philosophiquement,» og med «la plus tendre estime» Deres o. s. v.

Man anklaget Rousseau, fordi han i sin Stolthed afslog dette generøse Tilbud.

Hans Svarbrev fortjener derfor, og fordi det ogsaa i andre Maader er interessant, at kjendes.

Han skriver: «Det er mig, Monsieur, som i alle Henseender skylder Dem Tak. Naar jeg sendte Dem denne Skisse af mine triste Drømmerier, trodde jeg ingenlunde at gjøre Dem en Present som var Dem værdig; jeg vilde opfylde en Pligt og yde Dem den Hyldning, vi alle skylder Dem som vor Høvding. Følsom ogsaa overfor den Ære, De gjør mit Fædreland,¹ deler jeg mine Landsmænds Taknemmelighed, og haaber den vil tilta, naar de har profiteret af de Lærdomme, De kan gi dem. Forskjøn det Tilflugtsted, De har valgt Dem, oplys et Folk, som er værd Deres Undervisning, og, De som saa vel forstaar at skildre Dyden og Friheden, lær os at elske dem i vore Sæder, som vi elsker dem i Deres Skrifter. Alle de som kommer i Deres Nærhed, bør af Dem lære Ærens Vei.

De ser, at jeg ikke aspirerer til at gjenoprette vor Dumhed, skjønt jeg meget angrer paa det lille jeg har mistet af den. Med Hensyn til Dem, Monsieur, vilde denne Retur være et saa stort og paa samme Tid saa beklageligt Mirakel, at man kun kan tiltro Gud at gjøre det og Djæ-

¹ Voltaire havde da tat fast Ophold i Schweitz.

velen at ville det. Forsøg derfor ikke at falde tilbage til at gaa paa fire; ingen i Verden vil det lykkes mindre end Dem.

Jeg indrømmer alle de Fortrædeligheder, som følger Literaturens Stormænd, og jeg indrømmer ogsaa alle de Onder, som er knyttet til Menneskeheden og som synes uafhængige af vor Viden. Menneskene har aabnet saa mange Kilder til Elendighed for sig selv, at om Tilfældet skjuler noget af den, er den der lige meget. Der er i Tingenes Fremskridt skjulte Forbindelser, som det almindelige Menneske ikke opdager, men som ikke undgaar den kloges Blik, naar han tænker over det. Det var hverken Cicero, Virgil, Seneca eller Tacitus, det var hverken de Lærde eller Poeterne, som var Skyld i Roms Ulykker eller Romernes Forbrydelser; men uden den hemmelige langsomme Gift, som lidt efter lidt korrumperte den stærkeste Regjering, Historien ved at nævne, havde hverken Lukretius's, Cicero's eller Sallust's Skrifter existeret . . . Men der kommer en Tid, da Ondet er saa stort, at selve Aarsagerne som fødte det er nødvendige for at hindre det i at vokse endnu mere; det er Pilen, som man ikke tør trække ud af Saaret, af Frygt for at den Saarede skal forbløde.

Med Hensyn til mig selv vilde jeg uden Tvil været lykkeligere, om jeg havde fulgt mit første Kald og aldrig hverken lært at læse eller skrive. Men hvis Literaturen nu skulde tilintetgjøres, vilde jeg bli fratat den eneste Fornøielse, som endnu staar tilbage for mig.»

Man kan her tilføie, at uden den Gift, som korrumperte den mest glimrende Regjering, Historien ved at nævne i nyere Tid, havde heller ikke Rousseaus, Voltaires, Fénelons, Montesquieus, Larochefoucaulds o. a. Skrifter existeret.

ret. De skyldes den franske Decadence, paa samme Maade som Lucretius's, Cicero's og Sallust's skyldes den romerske.

— I Begyndelsen tvinges Rousseau ind under sine Forestillinger som under et Mareridt. Han ser tvertigjennem alle Kultursamfund tilbage til de første Naturmennesker; og han slaar fast, at hos dem fandtes ikke de Laster og Sygdomme, som i de moderne Samfund skaber saa bundløs en menneskelig Elendighed. Altsaa er disse Laster og Sygdomme kommet med Kulturen. Og denne kjætter-ske Sats slaar han saa sine Medmennesker i Ansigtet med enestaaende Veltalenhed. («Om Kunstens og Videnskabens Indflydelse paa Sæderne»). Saa slipper Mareriddet ham en Tid, og han drømmer lyse Drømme om en sund, lykkelig Slægt og Fred paa Jorden. Besættes saa atter og skriver i glødende Harme om Uligheden mellem Menneskene. I Natursamfundene var alle lige, og al den Ulykke som har sit Udspring i den sociale Ulighed fandtes ikke der. Altsaa er disse Ulykker kommet med Civilisationen. Og med samme blændende Kunst slaar han den Sats fast. Det er som det gjælder Livet for ham.¹ Halvt ubevidst slæber han her de første Stene til Grundmuren under sit Livs stolte Bygværk. Mange Stene har Genierne til alle Tider maattet slæbe uden selv med en Gang klart at vide hvorfor og til hvad; det man kalder Inspiration er af underfundig Art; den trodser alle X-Straaler.

Om sit Stridsskrift «Uligheden mellem Menneskene» sier Rousseau: «Min Hensigt kunde ikke være at føre

¹ Gunnar Heiberg har engang sagt de udmærkede Ord, at «det gjælder altid Livet i Kunst»; og det var netop Rousseaus store Kunstnermærke, at det altid gjaldt Livet for ham.

de talrige Folkeslag og store Stater tilbage til deres oprindelige Enfoldighed, men simpelthen om muligt at hemme et Fremskridt som fører til Undergang. Man har ikke ophørt at anklage mig for at ville udrydde Kunsten, Videnskaben, Theatret og Akademierne og føre Verden tilbage til det oprindelige Barbari; men jeg har tvertimod altid holdt paa de bestaaende Institutioner og paaastaat, at deres Ødelæggelse kun tar bort Palliativerne, men lar Lasterne bestaa. I mine første Værker søgte jeg at fjerne det Bedragets Trylleri, der gir os en dum Beundring for Aarsagerne til vor Elendighed, og at ødelægge den falske Dyrkelse af skadelige Talenter og Foragten for nyttige Egenskaber.»

Rousseau maatte med al sin Kraft slaa fast — først og fremst for sig selv — de første elementære Sandheder, slig som de aabenbaret sig for ham. Saa kom lidt efter lidt den Udvikling, som førte til «Emile» og «La nouvelle Heloise».

Men helt fra Udsendelsen af de første Kampskrifter angribes han fra alle Kanter for hvad han har sagt, men endnu mere for hvad han ikke har sagt; han forkjættes paa al Vis, og han er et herligt Emne for Sladderen. Nogle faa Venner og mange Fiender fulgte ham fra første Stund. Men der kom en Tid, da ogsaa Vennerne svigtet, og han blev den ensomste af alle, han som hele sit Liv var syg af Længsel efter Kjærlighed og Forstaaelse, og hvis Hjerte slog saa varmt for alt levende.

Det var mellem Encyclopædisterne at han ganske naturligt følte sig mest hjemme og fik sine første og bedste Venner i Paris. Udgivelsen af den stort anlagte Encyclopædi samlet Eliten af Frankrigs Skribenter; den blev ligesom Brændpunktet, der samlet alle Straaler fra Tidens stærkt gjærende Aandsliv. Men Rousseau kunde ikke ind-

ordne sig under nogen Retning eller Skole; han maatte med blodige Hænder rydde sig nye Veie.

— Rousseau havde aldrig befundet sig vel i Paris.¹ Han følte sig syg og ulykkelig i Storbyens Uro; mens han i Landlivets Ensomhed var lys og let til Sinds; denne Sindsstemning præger ogsaa hans Arbeider fra de forskjellige Landophold. Hans Naturskildringer er Hymner; kan man nogensinde tale om Inspiration, saa maa det være her. Hans Livssyn er optimistisk, og hans Glæde over Tilværelsen stor og stærk, trods Sygdom og Forfølgelser.

Det var da en lykkelig Dag for den syge Digter, da han efter den første Kampens Tid i Paris kunde flytte ud til den lille Eremitage paa la Chevrette, et Gods som tilhørte hans Veninde Madame d'Epinay. (Bekjendt fra sine Memoirer og Breve).

Huset var gammelt og forfaldent, men Naturen herlig; og her levet han en bevæget Tid, med store Sorger og store Glæder, sammen med Therese Levasseur, den Kvinde, som trods sin Uvidenhed og Mangel paa Dannelse formaaet at knytte ham til sig i en halv Menneskealder. Ogsaa Thereses Mor, den 80-aarige Madame L., havde han tat til sig. En Tid ogsaa hendes Far og Brødre.

Madame d'Epinay begynder med at ville sørge helt og holdent for Rousseau, ikke bare gi ham Husly, men ogsaa bekoste hans Husholdning. Han var jo fremdeles lige fattig; Sygdom hindret ham fra at arbeide saa meget

¹ Om sin Uvilje mod Paris og den Trang til Ensomhed, som hans Fiender paastod var hyklet, skriver han i Brev af 4de Januar 1762 til sin Ven og Velgjører Malesherbes, at de som anser hans Begeistring for Landlivet paatat, tiltror ham en Energi, som han er meget langt fra at være i Besiddelse af. Det er vist rigtig nok. Men først og fremst har de kjendt ham gennem Sladderer og ikke af egne Undersøgelser. Faktisk blev han altid som forvandlet, naar han kom ud af Byen; det viser hele hans Produktion.

som han maatte gjøre, om Nodeskriveriet skulde indbringe det nødvendige ved Siden af den lille Rente.

Men Rousseau værges sig. Om Pengehjælp vil han ikke høre Tale. «En Ko, et Svin og en liden Kjøkkenhave er tilstrækkeligt for min Ernæring,» skriver han. Men hans Venner — *Diderot*, *Grimm* o. a. — faar ham overtalt til at modta Tilbudet om Huset. Af Rousseaus «*Confessions*» og Madame d'Epinays «*Memoires et Correspondances*» faar man to høist ulige Fremstillinger af denne vigtige Periode i Rousseaus Liv. Man gjør uden Tvil bedst i at følge den i hans egen Korrespondance og i de Værker, han fuldførte paa la Chevrette.

I Madame d'Epinays Salon samledes de literære Spidser; Rousseau blev en af de faste Gjæster. Han var lykkelig; sværmet; var ikke fri for at være forelsket paa sin eienommelige klodsede, generte Maade. Og han blev dyrket igjen. Han var jo et interessant Fænomen; rigtig et Fund for de literære Koketter. Men en Dag førte Rousseau selv Slangen ind i sit Paradis i Skikkelse af den unge Friherre von Grimm, Arveprinsen af Sachsen-Gotha's begavede Forelæser, der var kommet til Paris.

Grimm var en alsidig dannet Mand; hans Musikkundskaber bragte ham i Forbindelse med Rousseau, som strax tog sig af ham og førte ham ind i sin Bekjendtskabskreds; d'Alembert, Holback, Diderot, Madame d'Epinais o. a. modtog den belevne unge Mand med megen Elskværdighed. Men for Rousseau blev dette nye Bekjendtskab skjæbnesvangert.

Madame d'Epinais var en meget klog Dame; men hun var lunefuld og forvænt, og hun behandlet sin «Bjørn» — hendes Kjælenavn paa Rousseau — ganske efter sine vextende Luner. Og hun er alt andet end ærlig mod

ham. Man behøver bare at sammenligne de Breve, hun samtidig skriver *til* Rousseau og *om* ham til andre. Særlig er Brevene til Grimm, da denne begynder at rivalisere med Rousseau, de tarveligste Sladrebreve. Idethele opdager man snart, at hun er farlig at bruge som historisk Kilde; hendes Memoirer er en fiks Blanding af Digtning og Sandhed.

Grimm var en farlig og hensynsløs Rival; da han selv er kommet trygt i Sadlen begynder han strax at intrigere mod Rousseau, og han har uden Tvil en stor Del af Skylden for Rousseaus Brud med Encyclopædisterne.¹

Rousseau blev Grimm besværlig; han maatte fjernes. Og det lykkedes kun altfor vel. Under alle de Forfølgelser Rousseau i denne Tid var udsat for, svigtet de faa Venner en efter en under forskellige Paaskud.

Mest smertet det ham, at Diderot, den Ven han havde elsket over alle andre, trak sig tilbage. «Vennerne» blandet sig i Rousseaus private Forhold og optraadte som hans Barnepiger. Fremforalt vilde de lokke ham tilbage til Paris — for Thereses og den gamle Madame Levasseurs Skyld.

Det skulde være hensynsløst og egoistisk af Rousseau at la de to Kvinder leve derude i Ensomheden o. s. v. Det er idethele de latterligste Ting som opfindes. Men Therese forlangte, efter alt hvad man kan se, intet bedre end at dele sin Vens Ensomhed.

¹ Grimm gjorde hurtig Karriere og fik megen Indflydelse. Hans store Værk «Correspondance littéraire, philosophique et critique» er den franske Litteraturs Historie paa hans Tid. Bl. a. stod han i livlig Brevvexling med Encyclopædisternes høie Veninde Katharina II af Rusland, som kalder ham sin *suffredouleur*.

At Rousseau, pint og legemlig syg som han var i denne Tid, blev end mere sky og mistænksom end før, er ikke at undres paa.

Hvem skulde han herefter tro?

Men trods alt udfolder han i Eremitagetiden en storartet Virksomhed. Han hengir sig her, i de Tider han faar være i Fred, til et Liv ganske efter sit eget Hjerter: digter, drømmer, botaniserer, og, om man skal tro ham selv, dovner sig. Men Rousseau fik aldrig længe være lykkelig.

Med Voltaire kommer han ogsaa snart i aaben Kamp. I et glødende Brev protesterer han mod dennes Digt om «Lissabons Ødelæggelse», hvori Rousseaus Paastand om at alt er godt fra Naturens Haand (Indledningsordene til Emile) paa det skarpeste modsiges; den skønne Bys Ødelæggelse skyldtes en Naturrevolution¹ og beviste altsaa det modsatte. Rousseau er i dette Brev ganske fanatisk; og Voltaire fandt det hensigtsmæssigt at offentliggjøre Brevet uden Rousseaus Tilladelse. Paris delte sig i to Leire og var som saa ofte i Oprør for de to store Stridsmænds Skyld.

Men snart fik Rousseau andet at tænke paa. Han blev forelsket for Alvor. Hjælpeløst fortabt. Therese Levasseur var hans «Gouvernante,» Husholderske og Veninde; han holder af hende og har Agtelse for hende; men nu kom den store Kjærlighed i Grevinde d'Houdetôts gratiose Skikkelse. Han havde lært hende at kjende hos Madame d'Epinay, hvis Svigerinde hun var; hun paa sin Side fattet en nysgjerrig Interesse for den underlige Eneboer og

¹ Se ogsaa Voltaires kyniske men pragtfuldt skrevne *Candide ou L'Optimisme.*

la an paa at vinde ham, skjønt hun ikke bare var gift, men ogsaa havde den obligate Elsker (Digteren St. Lambert).

Rousseau havde i den Tid begyndt paa Udkastet til «La nouvelle Heloise», den Bog, hvori de franske Hustruers og Modres Sæder skulde staa til Doms. Han gik og digtet og drømte om sin Julie, som skulde lyse og straale af alle de Dyder hans Samfunds Kvinder manglet.

Saa kom en Dag den unge, aandfulde Grevinde ridende til Eremitagen. Sine Tjenere havde hun ladet tilbage i Skogen; hun kom i Mandsklær, frisk, ung og dristig.

Fra den Dag var Rousseau solgt. Han skriver: «Hun kom; jeg saa hende. Jeg gik der og var beruset af Kjærlighed uden Gjenstand (Julie), og denne Rus blændet mine Øine. Jeg saa min Julie i Madame d'Houdetot, men smykket med alle de Fortrin, hvormed jeg netop havde prydet mit Hjertes Ideal. For helt at beseire mig talte hun med glødende Kjærlighed om St. Lambert. Kjærlighedens smittende Magt! Idet jeg hørte paa hende, blev jeg grebet af en ny vidunderlig Gysen, som jeg aldrig før havde følt overfor noget Menneske.

— Jeg drak i fulde Drag af den forgiftede Drik uden endnu at smage andet end dens Sødme.

O ve! Det var meget smerteligt i saa sen Alder at op-tændes af en ligesaa glødende som ulykkelig Lidenskab for en Kvinde, hvis Hjerte var fuldt af Kjærlighed til en anden.»

Hans Skriftemaal om denne Elskov er i det hele interessant. Her ser man først rigtig, hvilket Barn han trods alt var ligeoverfor Kvinder. Og hvor blyg han var paa Bunden af sit Hjerte. Blyg og grundhæderlig. Han ironiserer over sig selv. «Er jeg en ung Kavaller, som Madame d'Houdetot har noget at frygte af? Ak nei; min Kjærlig-

GREVINDE HOUDETOT

hed kan kun skade mig selv. — Arme Jean Jacques, elsk med god Samvittighed som dit Hjerte byder dig, og vær ikke ræd for at dine Sukke vil skade St. Lambert.»

Madame d'Epinau faar Rede paa sin Gjæsts ulykkelige Kjærlighed; og hun fraadser i denne pikante Affaire d'amour. Det var en herlig Spas. «Mademoiselle Levasseur har været her og fortalt mig, at Rousseaus Stemning for hver Dag blir mere nedslaat . . . han snakker med sig selv om Natten . . . Grevinde d'Houdetot besøger ham hver Dag. — Den lille Levasseur er jaloux. Jeg tror hun lyver, eller at det gaar rundt for dem alle.»

Og Grimm er levende interessert i den «stakkars Djævels» Eventyr.

Madame d'Epinau beretter videre om Stevnemøder i Skogen, Rousseaus Forlegenhed o. s. v. Hun er bitter; og hver Linje viser, at hun er jaloux. Det er forbi med Venskabet fra hendes Side, skjønt hun endnu hykler de gamle Følelser ligeoverfor Rousseau.

Forholdet til Madame d'Houdetot blev meget intimt; men var fra første til sidste Stund kvalfuldt for Rousseau. For hende har det havt mindre Betydning, skjønt hun tilstaar, at hendes «Breve ligesom hendes Hjerte» havde været «fuldt af ham.» St. Lambert var hendes Elsker *en titre* og Rousseau var urimelig. Han elsket anderledes end andre. Han blev besværlig. Og Madame d'Epinau sladret til Therese, og Grimm til St. Lambert, og den arme Rousseau var nær ved at miste sin Forstand. Saa ret, syg og ulykkelig trak han sig endelig tilbage, «ydmyget af en ung Kvinde hvis Mentor jeg skulde været.»

Rousseau gjorde sig kun latterlig som saa mange store Mænd, der har elsket heftigt og haabløst. «Alle Lidenskaaber bringer os til at gjøre Dumheder,» sier Larochevoucauld;

«men Kjærligheden bringer os til at gjøre de latterligste.» Man faar Medlidenhed med Rousseaus Hjælpeløshed i denne Tid; som altid gir han sig selv helt og uden Beregning. Hvor ganske anderledes stilfuldt vilde ikke en Voltaire ha trukket sig ud af en saadan Affære!

I Paris gik Sladderen som i den værste Ravnekrog. Man lo af den halvgamle forlibte Filosof; og Madame d'Houdetôt talte ham tilrette som et ufornuftigt Barn, da hun ikke længer havde Moro af ham. Og den stakkars «forskruede Original» blev Skydeskive for tusen saarende Pile.

Madame d'Epinay, som for ikke længe siden saa ivrigt havde strævet med at faa Rousseau til Eremitagen, sa ham nu saa tydeligt som hun kunde, at han helst burde forlade hendes Gods.

Men før han forlod dette Tilflugtsted, havde han fuldført «La nouvelle Heloïse» og gjort Udkastet til «Emile».

Fra denne Tid skriver sig ogsaa det glimrende Brev om Skuespilkunsten, som skulde gjøre Voltaire saa ude af sig selv af Raseri.

D'Alembert havde i Encyclopædien — med Voltaires Bistand — skrevet en Artikel om Genf, hvori han dadler et af Byens Raad nylig udstedt Forbud mod Theaterforestillinger. Mod denne Dadel protesterte Rousseau. Theatret, skrev han, var et af de sikreste Midler til Sædernes Fordærvelse. Et Theater i Genf vilde kun hjælpe til at indføre Luxus og drive Folket bort fra det enkle naturlige Liv, som havde været dets Styrke. De gamle, gode Folkefester vilde forsvinde og Trangen til nye uheldige Fornøielser vokse.

«Reis en Stang med en Blomsterkrans omkring paa en aaben Plads; lad Folket samle sig om den, og det blir

Fest. — — Eller endnu bedre: lad Folket selv være de optrædende. Jeg behøver ikke at minde om Grækernes Festspil; vi har selv hvert Aar vore Skytter- og Kanonfester, vor «Skibsfart-Konge», vor Prisuddelingsfest» o. s. v.

Dennegang tabte Voltaire, som netop var i Færd med at indrette et Theater i Nærheden af Genf. Borgerne sluttede sig til Rousseau.

Selvfølgeilig følte Voltaire dette som en personlig Fornærmelse. Han var jo Tidens berømteste Skuespilforfatter, og han havde ofret meget for at faa et Theater, som kunde opføre hans Stykker i Schweiz. Rousseaus Hensigt var tydelig nok kun den at ophidse Genfs Borgere mod ham, Voltaire; og han skriver: «denne Mand, som i Paris prædiker Samvittighedsfrihed, og som for sig selv har saa megen Brug for Tolerance, vil i Genf etablere den mest oprørende og paa samme Tid latterligste Intolerance.» (Brev 6653). Og han kalder Rousseau et Uhyre, en Judas, m. m. «Han tror sig at være Diogenes; men han har ikke engang den Ære at være Diogenes' Hund» o. s. v.

Da saa «La nouvelle Heloïse» kom og blev en kolossal Succes, begyndte Voltaire sin Krig for Alvor. Han skrev rundt til alle om denne Rousseaus «ynkværdige Bog», og prøvet med alle Midler at ophidse Folk mod ham.

Men Voltaire kunde, med al sin Storhed, ikke hindre at Rousseau blev Dagens Helt.

Rousseau havde i denne sin store Bog om Kjærligheden og Huslivet fundet betagende Udtryk for Lidenskabens Ret og for Resignationens Vemod; hele den læsende Verden kom i Bevægelse.

Julie, Romanens rigt udrustede Heltinde, kalder sig selv «une prêcheuse»; og om hun ikke har tilbragt sin Ungdom med at ta Examener, saa staar hun dog saa

fjernt som muligt fra den Slavindetypen, som paastaas at være Rousseaus Kvinde-Ideal.

Nogen blegsottig Dame fra de trange Skolestuer er hun ikke; hendes Øine er klare og hendes Blod sundt; hun er en klog og dygtig Dronning i sit Rige. Og tiltrods for at Rousseau undertiden gjør hende vel filosofisk, er hun en «grande Maitresse des Coeurs», for at bruge et Voltairesk Udtryk. Hun har intet tilfælles med den «sande Kvinde,» som «for at være Dyr kun har igjen at gaa paa fire;» hendes Forstand er klar og hendes Livsvisdom stor, saa stor, at hun kommer Rousseau selv nær, hvilket forresten er vel meget for en Dame i hendes Stilling.

Julie er en Adelsmands Datter, som faar en Lærer af borgerlig Fødsel, en Drømmer og Filosof med Rousseaus Træk. Og Læreren blir hendes første, store og eneste Kjærlighed. Hun eier den hele, sunde Elskovsevne, og hengir sig med Legeme og Sjæl til den Elskede, som hun paa Grund af Standsforskjellen aldrig kan bli forenet med. Dette var Bogens farlige Punkt, som i høi Grad gav Modstanderne Vaaben i Hænde; havde Rousseau slaat lidt af her, vilde Succesen været fuldkommen.

I anden Del skildres Selvovervindelsen, Resignationens stille Kamp i det virksomme Landlivs Travlhed. Tilsidst tror Julie sin Kjærlighed overvunden. Hun er blit gift med en udmærket — lidt altfor udmærket — Mand; hun faar Barn og tror sig saa tryg, at hun ligesom for at afgi en Styrkeprøve blir enig med sin Husbond om at indbyde sin fordums Elskede og gjøre ham lykkelig som Husven. Han kommer, rustet til Tænderne med Filosofi; men Experimentet mislykkes — her som ellers modstaar Rousseau Fristelsen til at ofre Sandheden for Moralen —; den Borg af Aandskraft og

Dyd,¹ Julie har bygget op om sig ramler. Lykkeligvis dør hun, før en Katastrofe indtræffer. Digteren har sagt hvad han vil.

For et Nutidsmenneske falder disse filosofiske Breve om Kjærligheden, dens Væsen og dens Ret i Forhold til Samfund og høiere Magter noget svære. Der er saa megen Veltalenhed. Og vi har travlt; vi blir simpelthen fornærmet, naar nogen i for hoi Grad lægger Beslag paa vor Tid eller stiller Fordringer til vor Eftertanke; vi er saa vant til at mades letvindt. Men vover man en liden Anstrengelse, saa lønner denne sig storartet.

«La nouvelle Heloïse» er en herlig Høisang til Kjærligheden og det landlige Arbeidsliv. Aldrig havde det franske Sprog fremtryllet skjønnere Stemninger, og Bogen gav Væxt til det Frø, som var lagt gjennem Digterens første Forkyndelse af sit Evangelium. De henrivende Skildringer øvet sin Tiltrækning, selv paa dem, som ellers ikke delte Rousseaus Livssyn.

Efter den urolige Tid paa la Chevrette flytted Rousseau til Montmorency, Hertugen af Luxembourgs Eiendom. Han haabet her atter paa Ro; men det blev som altid kun for en Tid. Hertugen, som var en ædel og god Mand, og Hertuginen, som besad baade Aand og Hjerte,

¹ Der er mange som klager over «den evige Snak om Dyd» i Rousseaus og andre franske Skribenters Værker fra den Tid. Men det er en stor Feil altid at oversætte *Vertu* med Dyd i den indskrænkede og specielle Betydning, Ordet nu har faat. Det er f. Ex. ganske falsk Oversættelse, naar man ser Montesquieu citeret saaledes: «den republikanske Styrelses Princip er Dyden.» Forf. gjør selv opmærksom paa, at han bruger Ordet *Vertu* for *Patriotisme* i «de l'Esprit des Lois.»

Forøvrigt oversættes Ordet som Regel rigtigst med *Dyder*, og betegner gode, solide og ædle Egenskaber i Almindelighed, Kraft, Standhaftighed, Hæderlighed o. s. v.

gjorde alt for at knytte den tilbageholdende Særling til sig, og det lykkedes ogsaa tilsidst, tiltrods for at Rousseau mer end nogensinde følte, at «ethvert ulige Selskab altid er skadeligt for den svagere.»

Hos Hertugen traf Rousseau mange Hoffolk, bl. a. Ministeren Choiseul, som tilbød ham en Ansættelse i Diplomatiet igjen.¹ Men Rousseau afslog Tilbudet, hvormeget det end smigret ham. Han var optat med Udarbeidelsen af sit Hovedværk «Emile», og med de politiske Afhandlinger, som han samlet og udgav under Navn af «Contrat social» (Samfundspagten). I dette sidste Arbeide, som kom til at spille en saa stor Rolle under Revolutionen, ridser han op Konturerne til et Samfund, hvor Retfærdighed skal afløse Tyranni og Slaveri; og i «Emile» fremsætter han sine Theorier om Opdragelsen af det nye Menneske, som skal befolke dette Samfund.

Han opstiller i «Samfundskontrakten» hel og absolut Folkesuverænitæt som Regjeringsprincip, med den Motivering, at da alle er født fri, saa maa alle ha samme Ret til at øve Indflydelse paa Samfundets Styrelse. «At si om et Menneske, at det er født Træl, er det samme som at si, at det ikke er født Menneske.» Det er en meget vovet Udtalelse i en Tid, da Fødselen omtrent udelukkende bestemte Menneskets Plads i Samfundet. «Lovens Hensigt skal være at sikre ethvert Menneske som fødes Frihed og Lighed; den samlede Folkevilje er den høieste Lov. «Samfundspagten» (en frivillig Overenskomst mellem alle Borgere for det fælles Samfunds Skyld) er den

¹ Rousseau havde en kort Tid været Sekretær hos den franske Gesandt i Venedig, Hr. Montaigu, men fandt adskilligt at kritisere hos denne Herre og maatte selvfølgelig bort. Rousseau sier senere i Anledning Hr. Choiseuls Tilbud, at han, hvis han ikke havde været saa syg, maaske havde ladet sig forlede til en «ny Dumhed» d. e. til at modta det.

eneste Lov, som efter sin Natur kræver enstemmigt Samtykke.»

Denne Overenskomst fra hvert enkelt Individ Side er «en fuldstændig Opgivelse af alle Særrettigheder til Fordel for det fælles Hele. Thi først naar alle hengir sig helt og fuldt, kan Betingelserne bli lige for alle; og naar Betingelserne er lige for alle, da har ingen Interesse af at gjøre dem byrdefulde for andre.»

Denne Pagt¹ skaber et moralsk og sluttet Korps — Borgerskabet, Republikken. Hver enkelt Borger er paa en Gang Medlem af Styrelsen og Medlem af Staten mod Styrelsen. Naar et Medlem af dette Samfund fornærmes, fornærmes alle; og man kan ikke fornærme Samfundet uden at fornærme hver enkelt. Det blir en Solidaritetsfølelse og en Gjensidighed, som vil være den største Garanti for et lykkeligt Samfundsliv.

Og man maa ha læst Rousseau meget slet om man tror, at han vil «afskaffe alt Samfundsliv og sætte Menneskeheden tilbage til Dyrenes Niveau.»

I 8de Kapitel af «Contrat Social» skriver han: «Overgangen fra Naturlivet til det borgerlige Samfundsliv foraarsager en mærkelig Forandring hos Mennesket, idet dets Handlemaade ikke mere ledes af Instinkt, men af Retfærdighedsfølelsen, ledes af Sædelighedshensyn, som tidligere var Mennesket ukjendt. Pligtens Stemme overdøver den raa Drifts, og Mennesket tvinges til at raadspørge sin Fornuft, før det lytter til sine Tilboieligheder. Skjønt det i denne Tilstand berøver sig selv flere Fordele som det besad i Naturlilstanden, vinder det andre og i Sandhed betydelige: dets Evner øves og udvikles, dets Tanker

¹ En billig Oversættelse af «Contrat Social» findes i Dansk Folkebibliothek No. 98 99. (50 Ore).

udvides, hele dets Sjæl hæver sig saaledes opad, at — hvis Misbrugene af den nye Stilling ikke ofte nedværdiget Mennesket under det Standpunkt, hvorpaa det tidligere stod — maatte det altid velsigne det lykkelige Øieblik, som udrev det af Naturtilstanden og fra en dum og indskrænket dyrisk Skabning forvandlet det til et forstandigt Væsen, til et Menneske.»

I Kapitel 9, om Eiendomsretten, finder vi Grundlaget for omtrent hele den moderne Socialisme. Her finder vi bl. a. Henry George's Grundtanke, at «Staten ved at inddra under sig de private Eiendomme langtfra berøver Eierne disse, men tvertimod sikrer dem den lovlige Besiddelse, forvandler Usurpationen til en virkelig Ret, og den foreløbige Brugsret til Eiendomsret.¹

(Om Kolonisation og idethele Usurpation af Land skrev Montesquieu i samme Aand).

Efter «Emile» og «Samfundspagten» var der mange som med Voltaire erklærte Rousseau for «absolut gal.» De to Bøger blev offentlig brændt, først i Paris og siden i Genf, og der reiste sig et forfærdeligt Skrig mod «Folkeforførelsen,» denne «ansvarsløse Sværmer,» som hidset til Revolution og vilde indføre Vildmandssæder i de civiliserede Samfund, denne Hedning, som dyrket Solen og Stjernerne og fornegtet Gud! Vilde han ikke afskaffe al Oplysning, og vilde han ikke ligefrem begaa Masse-mord

¹ I denne Forbindelse er det interessant at mindes Forholdene paa Færøerne. Halvparten af Øernes Jord er saakaldt «Kongsjord» (tidligere i Krægegodser), og den anden Halvpart Selveierjord. De største «Kongsbønders» Ætter har siddet paa sine Gaarde i Hundreder af Aar, tryggere end nogen Selveier, og har store Fordele fremfor disse. Afgiften er meget rimelig, og Jorden kan ikke sælges eller pantsættes. Ellers disponerer Brugeren ganske efter Behag over den.

paa Smaabarn ved at vaske dem i iskoldt Vand fra Fødselen af? Men hvad kunde man vente af et Monstrum, som selv havde sat alle sine Barn i Hittebarnshospitalet, og som tog Livet af uskyldige Mennesker med giftige Urter, som han samlet i Skogene!

(En syg, som Rousseau havde set til og hjulpet, døde, og strax kom der lumske Rygter om Giftmord igang).

Og det gik Rousseau som det er gaat saa mangan misforstaat Forfatter¹ og Kunstner: han maatte i det uendelige ta op igjen hvad han virkelig havde sagt og skrevet. Men forgjæves. Klippe, klippe!

Det misbrugte Stykke om Smaabarns Vaskning i «Emile», som stadig blev brugt mod ham, lyder i Virkeligheden saa: «Mange Folkeslag vasker sine nyfødte Barn i Havet eller Elvene; men vore, som allerede før Fødselen er svækket ved Fædrenes og Mødrenes Blødagtighed, medbringer, naar de kommer til Verden, en forkjælet Konstitution, som *ikke* fra først af maa udsættes for alle de Hærdelser, der maa til for atter at gjøre dem stærke. *Kun Skridt for Skridt* kan man føre dem tilbage til deres oprindelige Kraft. *Begynd da med at følge* den hos os vanlige Skik at vaske de smaa i lunkent Vand, og *forlad* den *kun lidt efter lidt.*»

Det næste svære Anklagepunkt var Stykket om Undervisningen i Skolerne. Rousseau vilde at Menneskene ikke mere skulde lære hverken Historie, Geografi, Sprog eller andre nyttige Videnskaber; blev vi saa ikke Dyr?

Men Rousseau understreger og gjentar Gang paa Gang, at hvad han har sagt om Historie, Geografi og Sprog, kun gjælder *Barn under tolv Aar*. («Jeg taler

¹ Om Virkningen af de misforstaaede rousseauske Theorier i Tyskland fortæller Goethe i «Dichtung und Wahrheit».

5 — Hulda Garborg: Rousseau og hans Tanker i Nutiden.

ikke her om Videnskabsmænd; men om Barn under tolv Aar.»)

Ingen vil nægte, at «Emile»s Forfatter kan være pedantisk (som f. Ex. naar han analyserer Lafontaines Fabler for at vise, hvor lidet de er skikket til at fortælles for Barn), og at han ogsaa her ofte lar sig forlede til Overdrivelse og Deklamation; men det man kan finde at ærgre sig over forsvinder i Forhold til alt det betydningsfulde og betagende.

Og hvem ved, om hans Værker havde holdt sig oppe i den Syndflod af Bøger, hvoraf det sidste Aarhundrede har været oversvømmet, hvis han ikke havde overdrevet? Det hjælper ikke med gode Tanker, hvis man ikke kan tvinge Folk til at lytte. Og det er gammel Erfaring, at den som vil ha Folk til at høre paa sig, maa skriges høit. Det bekræfter sig altid paany.

Det Parti i «Emile», hvor Rousseau taler om Mødrenes Pligter ligeoverfor sine Barn, fik stor Indflydelse i hans Tid. Han mente, at al Fordærvelse i Samfundet begyndte med at Mødrene ikke vilde opfylde den helligste af alle Pligter: selv at amme sine Barn. Og hans Ord var saa stærke og manende, at han virkelig fik skræmt Aristokratiets Damer. De havde ikke før havt Tid eller Tanke for sine Barn. Ammer og Pleiersker overtog de Smaa, og Moderen ofret sig saa snart som muligt igjen for sine selskabelige Pligter, de eneste som existerte for en Verdensdame. Men nu blev det Mode selv at gi sine Barn Bryst. Ja, mange af de gode Damer blev saa ivrige, at de lod sine Smaa bringe til sig i Theatret for at de i Baggrunden af sin Loge kunde opfylde den Pligt, som Rousseau havde lært dem var en Moders første. Desværre blev denne som alle franske Moder kun kortvarig. Endnu den Dag

i Dag staar Kvinderne i de høiere Samfundslag i Frankrig paa samme Niveau i Moral og Tænkning som paa Emile's Tid. De overlader sine Barn først til Ammer og siden til Internatet. Og i andre Land tar man efter saa godt man kan.

Men mest beundret — og mest angrebet — blev den Del af Bogen, som handler om de religiøse Spørgsmaal.

De som uden at kjende Rousseaus Værker gaar ud fra, at han er en halvgal Folkeforfører, hvem «alt det onde i den franske Revolution skyldes,» vilde bli forbauset, om de kom til at læse «Savoyardpræstens Trosbekjendelse.» Man maa ved Læsningen af dette «Emile's skjønneste Parti» uvilkaarlig tænke paa Menneskehedens største Lærere, Buddha og Jesus, der sammenfattet Summen af sin Lære i saa enkle Ord, at alle forstod dem, Jesus i Bjergprædikenen og Buddha i sine skjøne Prækener i Benares. Alle maa gribes af den Overbevisningens Glød som præger hvert Ord i denne enkle, enfoldige Tale til den unge Elev.

Rousseau skriver senere (i «Breve fra Bjergene») om denne Trosbekjendelse: «Hele Forskjellen mellem vore Proselyter og de gamle Kristne vil bestaa i, at disse sidste er Folk, som slaas meget om Evangeliet uden at gjøre sig Umage med at følge det, mens hine vil forsøge saa godt de kan at følge det og ikke trætte om det.» Det er ogsaa ganske enkelt Indholdet af den. Det er ikke Kristus, men Theologerne og deres Tvangssystemer han angriber.

Savoyardpræsten sier: «Jeg opmuntrer altid Menneskene til at gjøre det gode, og, saa langt jeg formaar, foregaar jeg dem med et godt Exempel; — Gud forbyde at jeg skulde prædike for dem Intolerancens grusomme

Dogme. Min Ven; jeg ved intet saa skjønt som det at være Præst. En god Præst er Godhedens Tjener ligesom en god Dommer er Retfærdighedens. — Jeg fæster mig mindre ved Kirkens Aand end ved Evangeliets, hvor Dogmet er enkelt og Moralen sublim, hvor man ser lidet af Religionsøvelser men mange Barmhertighedsgjerninger.»

Rousseau søgte at finde Evangeliet frem af Theologien; altsaa var han en Kjætter og Vranglærer, som alle, der har haft den Dristighed at forkynde Kristi Kristendom.

Om vor Intolerance og grænseløse Uvidenhed om andre Trossamfund taler han kloge og indtrængende Ord til sin Elev, Ord, som ethvert Barn i enhver Skole til alle Tider skulde høre. Hans Savoyard-Præst er lige langt fra Materialisme som fra ortodoks Kirkelighed. Han sier: «Jo mer jeg reflekterer over Tanken og den menneskelige Aands Natur, jo mere finder jeg, at Materialisternes Ræsonnement ligner de Døves. De er i Virkeligheden døve for den indre Stemme, som raaber til dem . . . Det hele Univers er ikke stort nok for dig; dine Følelser, dine Ønsker, din Uro, ja selv din Stolthed er af anden Oprindelse end dette begrænsede Legeme, hvori du føler dig lænket.» «Menneske, søg ikke længer det Ondes Skaber; det er dig selv. — Det universelle Onde kan kun opstaa af Forvirring og Uorden, og jeg ser i Verdenssystemet en Orden, som aldrig fornægter sig. Ta bort vore Vildfarelser og vore Laster, ta bort Menneskenes Værk, saa er alt godt.»

«Jeg sier til mig selv: Alt ender ikke for os med dette Liv; vi gaar ved Døden tilbage til Altet.» «Men hvad er dette Liv? Og Sjælen, er den efter sin Natur udødelig? Jeg ved det ikke. Min begrænsede Fatteevne kan ikke

tilegne sig det grænseløse; alt det som man kalder Uendeligheden undgaar mig. Hvorledes kan jeg negte eller paastaa noget i dette? Jeg tror at Sjælen overlever Lege- met længe nok til at opretholde Verdensordenen; hvem ved om det er nok for at vare evig? Jeg kan ikke fatte en fuldstændig Tilintetgjørelse af et tænkende Væsen, og naar jeg ikke kan tænke mig, hvorledes det skulde dø, forudsætter jeg, at det ikke dør. — Naar denne Antagelse trøster mig, og jeg ikke finder noget ufornuftigt i den, hvorfor skal jeg saa frygte for at hengi mig til den.»

«Om Materien er evig eller skabt, om der gives et passivt Princip eller ikke, saa er det sikkert, at det Hele er en Enhed og forkynder en samlet Fornuft (Gud).»

Men næst efter Gud er Mennesket det høieste Væsen. Og Savoyardpræsten er lykkelig, stolt og glad over at være Menneske, og velsigner den Haand som satte ham paa en saa ophøiet Plads. Han «takker og lovpriser» den som har skabt ham, og af denne Taknemmelighedsfølelse udspringer hans første Hyldning til Guddommen. Han tilber den høieste Magt og er rørt over denne Magts Velgjerninger. Men denne Kultus behøver ikke at læres. Naturen selv foreskriver den. Det er naturligt at elske det som beskytter os og gjør os godt.» Han viser sin Elev Stjernehimlen og tar ham med op paa Fjeldene for at se Solens Opgang, og i alt lærer han ham at se Gud, «den høieste Magt.»

Han tror ikke paa alle Kirkens Læresætninger; men sætter Kristi enkle Morallære over alt. «Jeg tilstaar, at Bibelens Majestæt forbauser mig, og det hellige Evangelium taler til mit Hjerte. — Se, hvor alle Filosofernes Boger med al deres Pomp er smaa ved Siden af dette. Er det muligt, at en samtidig saa sublim og saa enfoldig

Bog er Menneskers Værk? — — Aldrig vilde de jødiske Forfattere fundet hverken denne Tone eller denne Moral.» — — «Og alligevel er dette Evangelium fuldt af uforstaalige Ting, Ting, som byder Fornuften imod, og som det er umuligt for ethvert fornuftigt Menneske at fatte og medgi. — — La os derfor respektere i Stilhed det vi ikke forstaar og ydmyge os overfor det store Væsen, som alene kjender Sandheden. Se det er den Skeptisisme som jeg mod min Vilje er blit staaende ved. Jeg tjener Gud i mit Hjertes Enfoldighed og betragter alle de forskjellige Religioner som ligesaa mange gavnlige Institutioner, der for hvert Land foreskriver Formerne for en almen Maade at ære Gud paa og som alle har sin fornuftige Mening; Klima,¹ Folkelynne eller andre lokale Grunde gjør, at den ene foretrækkes for den anden efter Tider og Steder. — — Hvad end det ufattelige Mysterium er, saa frygter jeg ikke for, at jeg paa Dommens Dag skal bli straffet for at ha profaneret det i mit Hjerte.»

Gjennem alle Barndommens og Ungdommens Farer følger Rousseau sin Elev. Fra Moderens Skjød til de urolige Dage, da han søger og finder den Kvinde, som skal gjøre ham lykkelig. Og Rousseau leder ham ogsaa her. Hans Anskuelser om Kvinden vil mange finde forældede; men de blir nok — i det principielle — moderne igjen, saasandt der er en Naturens Lov, som ikke kan krænkes ustraffet. Vi moderne Kvinder, som klager over saa mangt og meget, kommer til at udvide vort Syn paa os selv og det hele. Da vil vi se, at det ikke er bare vi,

¹ Sml. Montesquieu «Esprit des Lois», Kapitlerne om Naturens og Klimatets Indflydelse paa Karakteren.

som har det vanskeligt, men at «*alla ha det svårt, också Kvinnan,*» som Strindberg udtrykker det.

Rousseau kommer til det, at Manden og Kvinden efter Naturens Orden har to forskellige Virkefelter, og efter at ha undersøgt deres forskellige Pligter i Samfundet kommer han til Kvindernes Opdragelse. «Er det engang fastslaat,» sier han, «at de to Kjøen ikke kan være ligestillet, følger deraf, at de heller ikke kan ha samme Opdragelse. Følgende Naturens Anvisning maa Mand og Kvinde handle i Overensstemmelse, men ikke gjøre de samme Ting. Arbeidets Maal er det samme, men Arbeiderne maa være forskjellige. Alt det som karakteriserer Kjønnen maa respekteres som eget for dette. Vi sier altid: Kvinderne har de og de Mangler, som vi ikke har. Vor Stolthed bedrager os; disse Egenskaber vilde være Feil for os; men det er gode Egenskaber for dem . . . Vil vi at Kvinderne skal være uvidende i alt udenfor Husholdningen? Vil vi gjøre vor Ledsagerinde til vor Tjenerinde? Vil vi gjøre hende til en veritabel Automat? Nei; det er ikke Naturens Mening. Tvertimod. Den vil at Kvinderne skal tænke, domme, elske og vide, vil at de skal pleie sin Aand som sit Ydre; det er de Vaaben den gir dem, istedetfor den Kraft de mangler, og for at dirigere vor. De bør lære mange Ting, men kun saadant som det er nyttigt for dem at vide.»

Det er det «Barbari» han ønsker udøvet mod Kvinden.

IV

Voltaire og Savoyardpræstens Trosbekjendelse. «Emile's» Skjæbne. Flugten til Schweitz. Rousseau preussisk Undersaat.

— Rousseau vilde ingen *Revolution*; og lidet drømte han om, at hans Arbeide skulde bli Kampraab under et forfærdeligt Rædselsherredømme,¹ han, som skrev, at *et eneste Menneskeliv er mere værd end en hel Statsforfatning*. Og trods sin store Forfængelighed vilde han visselig med blandede Følelser set sit Billede indta Pladsen efter den ulykkelige Ludvig den 16des Buste paa Kommunehuset i Versailles, — om han end vilde ha været stolt over de under Billedet anbragte Ord: «Naar Rousseau kommer istedetfor Kongerne og Præsterne, vil Filosofi og Lykke regjere Verden.»

Evolution var det Rousseau vilde. Ved den nye Slægts Vugge skulde der begyndes. Han flygtet bort fra og forbandet det Samfund hvori han var født, fordi det var ondt og uretfærdigt. En ny, renere og lykkeligere Slægt skulde skabe et nyt, retfærdigere Samfund. Han forkyndte, som Goethe sa, «Barndommens Evangelium.» Det naturlige — som var godt — skulde i Barnene vokse sig stort og stærkt; og den første Læresætning som skulde ind-

¹ Ved Marats Begravelse blev hans «Contrat Social» baaret foran Kisten.

prentes de smaa fra de kan fatte var: gjør aldrig ondt mod nogen! (Emile I).

Og han sa: La Barnet arbeide, bevæge sig, springe, skringe og juble; gjør dets Legeme sundt og udholdende, paa det at det ogsaa kan bli snilt og fornuftigt. Lad Gutten bli Mand i Kraft, saa blir han det ogsaa snart i Fornuft. Gi Barnet Lyst til at lære, saa er alle Metoder bra.

Selv Voltaire kunde ikke modstaa Savoyard-Præstens varme Veltalenhed. Han maatte tilstaa, at her havde Rousseau virkelig alligevel vist sig i Besiddelse af større Genialitet end man skulde tiltrod ham. Der fortaltes i den Anledning følgende Anekdote:

En Nat sendte den da 81-aarige Voltaire Bud efter Grev de Latour og bad ham komme og spasere med sig Kl. 3 næste Morgen. Latour trodde han hørte feil; men der kom endnu et Bud, og han gik da strax og fandt Voltaire færdig til at gaa ud. «Min kjære Greve,» sa han, «denne Savoyard-Præsts Trosbekjendelse har git mig Lyst til at se en Solopgang; la os se om Rousseau har Ret.»

En Tjener gik foran dem med en Lygte, og de steg med stor Møie op i Hoiderne. Deroppe fik de en herlig Solopgang at se, og Voltaire var ganske betat. Han klapet først i Hænderne som et Barn, blottet saa sit Hoved og kastet sig paa Knæ. Da han endelig kunde tale, blev hans Ord en Hymne: «Jeg tror, jeg tror paa dig!» raabte han, «almægtige Gud, jeg tror paa dig!» Men pludselig reiste han sig, slog Støvet af sine Benklær, saa op til Himmelen og tilføiet: «men med Hr. Sønnen og hans Fru Moder er det en anden Sag.»

Alt tyder ogsaa forøvrigt paa, at «Emile» har gjort Indtryk paa Voltaire. Han saa nu kun altfor godt, at

Rousseau vilde bli ham en farligere Rival end han havde tænkt. Dersom han kun havde betragtet Rousseau som den «onde og ulykkelige Vanvittige,» var hans Tone og hele Kampmaade neppe blit saa ubehersket bitter og hadefuld.

«Rousseau ligner en Filosof som en Abekat ligner et Menneske,» skriver han. «Jeg ved, at den Bastard af Diogenes' Hund ikke har talt vel om mig til Madame de Luxembourg,» o. s. v.

Da han hører, at Korsikanerne har opfordret Rousseau til at skrive en Statsforfatning for Øen, trøster han sig med, at det naturligvis ikke er sandt; det vilde jo i Tilfælde kun være en ny «Latterlighed for ham.» Men det var altsaa sandt. Ogsaa for Polen blev han opfordret til at skrive en Forfatning. Men Rusland tog sig af Polen, ligesom Frankrig tog sig af Korsika.

Og til alle Kanter sender Voltaire Breve ud i Verden om «denne frække Hund,» denne «ulykkelige Charlatan, som har stjaalet en liden Flaske Elixir, slaat den i en Tønde Eddik og uddelt den til Publikum som et Medikament af egen Opfindelse.» Til Marmontel skriver han: «Jeg maa si Dem, at jeg har faret altfor lempelig med denne ulykkelige Jean Jacques. De maa lære at kjende dette Uhyre. Han har skrevet om Skuespilkunsten bare for at hidse Genfs Præster og andre Kjeltringer imod mig. Han er rasende over at jeg eier et vakkert Hus i Nærheden af den By, hvor han afskyes af alle. Fortæl dette til d'Alembert. Det er trist for Literaturen alt dette; men et bedærvet Lem er det nødvendigt at afskjære.»

Men Rousseau var ikke saa let at «afskjære.» Hans Berømmelse var nu større end Voltaires ogsaa udenfor Frankrig. Goethe sier, at i Tyskland blev enhver som

havde staaet i det mindste Forhold til denne mærkelige Mand en Berømt, og det paastodes, at Rousseaus Strid med Hume optog Europa mere end om der var udbrudt Krig mellem England og Frankrig.

Voltaire blir da ogsaa for Alvor ængstelig. «Jeg ber Dem si mig, hvad man i Genf mener om Jean Jacques,» skriver han i November 1766 helt nervøst til de Taulés; jeg tilstaar, at jeg er meget nysgjerrig efter at læse Jean Jacques Brev til Hume,» o. s. v. Tonen er nu en ganske anden, end da han to Aar tidligere skriver til sin «guddommelige Engel» Hr. Argental, at dennes Helbredstilstand interesserer ham uendelig meget mere end den abnorme Tusling Jean Jacques, hvis Optræden han absolut ikke tror vil faa nogen Betydning. Lidt senere skriver han endnu mere optat af «Fænomenet»: «denne Jean Jacques vil sætte Ild paa sit Fædreland med Gnisterne fra det Baal, hvorpaa hans «Emile» blev brændt.»

Og han maa opleve en hel Omvæltning i den fornemme Verdens Tankegang; Fyrster og høiadelige Herrer lod sig uddanne som Haandværkere; de forenklet sin Dragt og søgte bort fra Paris til sine landlege Besiddelser for at leve «naturligt.» Ja Kongen selv stod i Smien og lavet Laaser! Rousseau «forstod at befale og tiltvinge sig Lydighed.»

— Allerede med Trykningen af «Emile» havde Rousseau mange Sorger.

Det var i hans forelskede Periode, da han hjerteskaar og syg paa Legeme og Sjæl havde trukket sig tilbage fra Pariservennerne og forladt la Chevrette for at finde en ny, kort Hvile i det lille Skovhus i Montmorencyko-

gen. Hertugen og hans Gemalinde tilhørte begge det filosofiske Parti og var Rousseaus varme Beundrere. De vandt hans Tillid, og han læste «Emile» høit for dem. Men de advarete ham mod at la Bogen trykke i Frankrig, og han følte, at de havde Ret. Den vilde neppe undgaa Censuren i Paris.

Hertuginde fik da det dyrebare Manuskript udleveret og skulde besørge det trykt i Holland. Men nu begyndte der et besynderligt Spil, som nok kunde gjøre en Forfatter nervøs. Rousseau kom under Veir med, at Bogen i Virkeligheden først tryktes i Paris og saa blev eftertrykt i Holland. En Tid stanset ogsaa Trykningen helt, og han levet i den største Angst for at hans Manuskript skulde være faldt i Jesuiternes Hænder og undertrykt. Han skrev til Forlæggeren, til Hertuginde, til andre kjendte i Paris, men uden Resultat. Han kunde ikke trods alle Anstrængelser opnaa at faa noget Svar. Intet Under, at han begyndte at tro paa en planlagt Forfølgelse. Selv Hertuginde svigtet. Hans legemlige Lidelser havde ogsaa i denne Tid tiltat stærkt; og nu kom da den Tid, der gjerne angives for Udbruddet af hans «Galskab.» Men den som følger Begivenhedernes Gang i Emile-Perioden vil sikkert indrømme, at enhver Kunstner, der tror det Værk, som han anser for Summen af sit Livsarbeide, fortabt, vilde bli mindst ligesaa «gal.» Og han maatte ikke alene tro sit Manuskript tabt; men han kunde ogsaa hver Dag vente sig den værste personlige Forfølgelse fra den Kant, hvor allerede saa mangen Klo stod i halv Spænd over hans Hoved. Han var jo forlængst et af Kleresiet udset Offer, og kunde aldrig være tryg for Frihed og Liv.

«Emile» udkom dog endelig, men var altsaa trykt i Paris og Censuren hjemfalden. Stormen brød løs og

Rousseaus Venner, som selv blev rædde for at indvikles i Affæren, raadte ham stærkt til at flygte. Selv Hertugen og Hertuginde var ivrige for at faa ham bort, og den arme Digter, som saa grænseløst gjerne nu vilde faa bli hvor han var, maatte følge Opfordringen. Han forstod jo, at man ikke længer gjerne saa ham i Montmorency. Slottets Værtskab, de Venner han saa inderlig havde sluttet sig til, var ængstelige for sig selv. Regjeringen og Parlamentet havde besluttet at Rousseau skulde straffes. «Savoyard-Præstens Trosbekjendelse» stødte an mod Statens Religion, og der maatte atter statueres et Exempel. «Den allerkristeligste Konge» og den ene saliggjørende Kirke lod sig ikke spotte. Arrestordre blev udstedt mod «Emile's» Forfatter.

Rousseau reiste da en stille Nat dybt bedrovet bort fra Montmorency. Hertugen fulgte ham taus til Vognen og Skilsmissen var smertelig for dem begge, dog sikkert mest for Rousseau.

Reisen gik til Schweiz; og i Paris maatte man nøie sig med at la «Emile» offentlig brænde. Det var 11te Juni 1762. Men i Schweiz, «Frihedens Land,» skulde han opleve endnu smerteligere Skuffelser.

I 1754 havde Rousseau atter gaat over til Calvinismen i sit Fædreland, kaldte sig fra da af «Borger af Genf,» og blev senere modtat med store Æresbevisninger der. Han var en længere Tid efter Brevet om Skuespilkunsten og de første Arbeider i demokratisk Aand — sin Fødebys Helt, og han tænkte endog dengang paa for Alvor at slaa sig ned i Genf.

Men siden havde Voltaire o. a. Stormagter været virksomme, og Stemningen i Genf var nu forandret. Den 19de Juni var «Emile» og «Samfundskontrakten» ogsaa blit

brændt som «forvovne og gudløse Skrifter.» Dette var den første Nyhed som naadde Rousseau paa Grænsen. Han var overvældet, og længe kunde han ikke tro andet end at Dommen maatte tilbagekaldes, og at man maatte gi ham Æresopreisning. Han ventet en Tid udenfor Genf. Ind i Byen maatte han ikke komme. Arrestordre ventet ham ogsaa der.

Da der imidlertid intet skete, frasa han sig høitidelig sine Rettigheder som Borger af Genf og forlod atter sit utaknemmelige Fædreland. Dette bragte den gamle Strid mellem Aristokratiet og Folkepartiet til at blusse op igjen; og nu blev Rousseau ogsaa anklaget for med Vilje at ha tændt Borgerkrig i sit Land. Det regnet med Smædeskrifter af det mest ærekrænkende Indhold over den ulykkellge Digtters Hoved, og han var som et jaget Dyr. En Pamflet af særlig lavtliggende Art, «Borgernes Mening,» som blev tiltrod Voltaire, men som dog neppe kan være af ham, begyndte saa: «Man har Medlidenhed med en gal; men naar Galskaben blir til Raseri, binder man ham.» Og den fortsætter med en Række af de mest graverende Beskyldninger. Han havde «paa det forsmædeligste fornærmet Jesus Kristus og Geistligheden,» han var «ingen Lærd, men en Forfatter som havde skrevet en Opera og to udpebne Skuespil,» hans Sygdom var en Følge af hans Udsvævelser» o. s. v.¹

At den følsomme, syge Mand, som havde Kampe nok at bestaa med sig selv, følte sig paa det dybeste saaret over alt dette er en Selvfølge. Kronen paa Værket satte et velskrevet Arbeide, «Breve fra Landet,» der lignet Voltaire adskillig mere end «Borgernes Mening.» Dette Skrift for-

¹ Sml. Möbius: Rousseaus Krankengeschichte.

fægtet Aristokratiets Sag mod det demokratiske Parti, hvor Rousseau havde sine Venner, og øget Stormen mod ham. Nu kunde han ikke tie længer, og han svarer med de berømte «Breve fra Bjergene» («Lettres écrites de la montagne»), hvor han nærmere forklarer de i Savoyard-Præstens Trosbekjendelse fremsatte religiøse Anskuelser og det politiske System i «Contrat social.»

Aldrig har han været klarere end i disse Breve; han staar nu paa Hoiden af sin Kraft som Tænkter og Digter.

«Vore Proselyter vil,» sier han, «kun ha to Trosregler, der udgjør en: Fornuften og Evangeliet. Det sidste vil være saa meget uangribeligere, som det har sin Rod i det andet og ikke bare støtter sig til visse Kjendsgjeringer, som, da de behøver Bevis, underkaster Religionen Menneskenes Autoritet.»

«Vi anerkjender Jesus Kristus, fordi vor Forstand stemmer overens med hans Forskrifter og viser os deres Herlighed.»

«Vi ærer denne hellige Bog ikke netop som Bog, men som Jesu Kristi Ord og Liv.»

«Vi kan ta feil i vore Anskuelser; men det kan ligesaa godt I. I er ogsaa Mennesker. I kan være ligesaa overbeviste som vi, men ikke mere. I kan være mere oplyste, men ikke ufeilbare. Hvem skal altsaa dømme mellem de to Partier? I? Det vilde ikke være retfærdigt. Endnu mindre tør vi det, saa lidet som vi tiltror os selv. La os altsaa overlade Afgjørelsen til den fælles Dommer, som venter os.»

«Erkjend med os Grundprinciperne for Menneskenes og Borgernes Pligter; tro forøvrigt hvad I vil. De fredelige

Kristne¹ vil ikke krangle med sine Brødre, men uden at anstrenge sig med at omvende dem, slutte sig til dem i Kristenkærlighed, og, da de ikke holder sig selv for ufeilbare, underkaste sig Flertallets Anskuelse i alt, som ikke belaster deres Samvittighed eller har Indflydelse paa deres Sjælesundhed.»

Disse Breve fra Bjergene ophidset hans Fiender om muligt end mere. Nu maatte det da være klart for alle, at han vilde Borgerkrig i sit Land! Han angreb Ortodoksien; men det blev til at han angreb Jesus Kristus. Han angreb Intolerancen; men det blev til at han «haanet og forarget Geistligheden.»

Rousseau havde nu søgt Tilflugt i Kongen af Preussens Rige. I Schweiz havde de aristokratiske Republikanere behandlet ham ganske som Jesuiterne og Monarkisterne i Paris; han var fredløs i begge Land.

Rousseau, Republikaneren, havde sagt mange haarde Ord om Fredrik II, hans Liv og hans Styre. Nu skriver han i sin Nød:

«Til Kongen af Preussen.

Jeg har sagt meget ondt om Dem; maaske kommer jeg til at si mere endnu. Imidlertid kommer jeg nu, fordrevet fra Frankrig og Schweiz, for at søge Tilflugt i Deres Land. — — Sire, jeg har ikke fortjent nogen Naade af Dem, forlanger heller ingen; men jeg har trod at maatte forklare for Deres Majestæt, at jeg er i Deres Magt og at jeg har ønsket at være det. De kan forføie over mig, som De ønsker.»

¹ I Modsætning til de «trættekjære,» som «slaa om Evangeliet uden at bry sig med at følge det.»

Og Fredrik var storsindet nok til ikke alene at gi ham den ønskede Tilladelse til at bo inden hans Riges Grænser, men gav Ordre til at han skulde understøttes med Penge, og at der skulde bygges ham et Hus efter hans Smag.»

Dette rørte Rousseau, saa han fra nu af betragter Fredrik som sin store Velgjører. Og rent barnlig tilstaar han, at denne Fredriks personlige Elskværdighed mod ham, forandret hans Anskuelse om den store Erobrer, hvis «Uretfærdighed» han før saa stærkt havde dadlet. Stemningen løb altid af med ham. Dette forhindret dog ikke, at han, strax han trodde at se Fredrik begaa en Feil, igjen tar til Orde mod ham.

Fredrik havde netop seirrig afsluttet Syvaarskrigen, men lod Hæren bli staaende paa Krigsfod. Da blev Rousseau ræd at Fredrik skulde vise sig bare «halvveis stor» og skriver:

«Sire!

De er min Beskytter og min Velgjører, og mit Hjerte er skabt for Taknemmelighed. Jeg vil betale Dem saa godt jeg kan. De vil gi mig Brød. Er det ingen af Deres Undersaatter som trænger det bedre? Ta det Sværd som blænder og saarer mig bort fra mine Blikke. Det har kun altfor meget gjort sin Pligt, og Scepteret er forsømt. Løbebanen er lang for Konger af Deres Stof, og De er endnu langt fra Maalet — Tiden gaar, og De maa ikke spille et Øieblik om De skal naa det.

O, om jeg kunde faa se Fredrik den retfærdige, den frygtede, som Fader for et talrigt Folk i sine Stater! Da vilde Jean Jacques Rousseau, Kongernes Fiende, komme og dø for Foden af hans Trone!»

— I Motiers, en liden Landsby i Grevskabet Neufchatel, fandt da Rousseau en Tid den Ro, han saa haardt trængte til. Han var nu preussisk Undersaat. Men han følte sig hjertesyg og ensom og søgte hos Præsten i Motiers om Optagelse i Menigheden der. Præsten indvilget gjerne i det, da Rousseau erklæret at han, siden han igjen blev forenet med den Kirke, i hvis Trosbekjendelse han er født, «altid har bekjendt sig til den reformerte kristelige Religion.» Og han er rørt indtil Taarer da han første Gang gaar til Alters i den lille Kirke. Han skriver til sine Venner om hvilken Trøst det er for ham: «Midt i Forfølgelser og Landsforvisning fandt jeg en stor Trøst i at føle mig blandt Brødre. Man maa kjende min Ulykke, man maa ha følt Smerten hos et følsomt Hjerte, der har mistet alt hvad der var det dyrebart, for at forstaa, hvor trøsterigt det er for mig at tilhøre et Samfund af Brødre, som byder mig Erstatning for de Tab jeg har lidt. Det syntes mig, at jeg lettere kunde glemme mine Fiender, naar jeg i Hjertet var forbundet med denne lille Hjord, som samles i en mild og forstandig Kultus.»

Desværre blir han ogsaa her snart skuffet. Men han levet dog hele 3 Aar i forholdsvis Ro i denne Afkrog. Her var det ogsaa han af Bekvemmelighedshensyn anla den armeniske Klædedragt, der passet bedre for hans syge Legeme og var mindre besværlig under de pinlige Kure.

Naar hans Sygdom ikke tillod ham andet Arbeide, sad han foran sin Dør og flettet Snørelidser, som han forægte sine unge Veninder i Landsbyen til Bryllupspræsent, «paa den Betingelse, at de selv skulde amme sine Barn.»

Lange Tider føler han sig her ganske lykkelig, og hans Korrespondance i Motiers-Tiden (1762—65) er rig paa

ypperlige Breve, der viser ham som den store Aand og geniale Seer han var, da han stod paa Høiden af sin Kraft. I denne Tid kommer det barnligt gode og enfoldige ogsaa klarest frem, og her begyndte han for Alvor sine botaniske Studier.

Grev d'Escharny skriver om sine Besøg hos Rousseau i denne Tid. «Hvem skulde tro, at denne Jean Jacques, bekjendt for sit Menneskehad, paa alle vore Udflugter var den enfoldigste, mildeste og mest beskedne af alle Mennesker.»

I samme Retning udtalte andre Besøgende sig. Han fik da ogsaa en Mængde nye Venner her; bl. a. blev han intimt knyttet til Fredrik II' Statholder, Lord Maréchal Keith.

Men snart lykkedes det ogsaa hans Fiender at faa opagiteret Folket i Motiers mod ham. Det endte med Trudsel om Udstødelse af Menigheden; selv den Præst som havde staaet ham nærmest vovet ikke længer at beskytte ham. 26de Januar 1765 skriver da Rousseau til Lord Keith, at han havde haabet at ende sine Dage i Fred under Kongens og hans Beskyttelse i Motiers; men han føler nu at det ikke er muligt.

Og han forbereder sig paa atter at dra ud paa Vidderne. Han skriver til sine Venner og ber dem indtrængende at ta sig af «den gode, trofaste Mademoiselle Levasseur,» for hvis Skjæbne han er meget bekymret. Han kan jo ikke ta hende med sig før han atter har fundet et Tilholdssted.

Han tænker paa England eller Italien. Men han gruer for Reisen; haaber endnu paa Fred.

Den 8de Marts kommer Præsten til ham og sier, at en formel Excommunication er uundgaelig. «Breve fra

Bjergene» og andet fra senere Tid viste, at hans religiøse Standpunkt ikke var i Overensstemmelse med Kirkens Lære.

Rousseau lover høitideligt og skriftlig aldrig mere at offentliggjøre noget nyt Arbeide om religiøse Emner; han vil fremdeles i Følelser og Opførsel vise hvilken Pris han sætter paa «den Lykke at være forenet med Kirken.»

Men der blev stadig større Ophidselse, og Rousseau maatte bort.¹ Han var nu blit *Anti-Krist*; man forlangte ham brændt og stenet.

Sidst i August forlader han Motiers.

¹ I Brev til Peyrou (bestemt til Offentliggjørelse) dateret Motiers-Travers 8de August 1765 skriver Rousseau udførlig om det hele Staahei i Motiers.

**Petersøen. Ny Flugt. David Hume. Englandsopholdet. Bruddet
med de engelske Venner.**

Nu kom vistnok Rousseaus sværeste Tid. Han reiste paa Venners Raad til den naturskjønne Petersø i Bieler-sjøen (Kanton Bern), og henrykt over Naturen og Menneskene der drømte han atter om Fred. Han deltog i Bøndernes Arbeide, botaniserte og skrev poetiske «Drømmerier»; følte sig ganske lykkelig.

Hans første Brev derfra er dateret 18de September (1765), og han skriver deri bl. a.: «Der mangler mig nu ikke andet end Helbred for at være fuldkommen lykkelig paa denne Ø.»

Mademoiselle Levasseur var kommet, og hans Bagage med Bøgerne og alt hvad han behøvet; han var «næsten sikker paa» at faa bli paa den deilige Ø. Men Berns Regjering sov ikke trygt siden Rousseau var kommet, skjont han selv tror at «man ikke ser med onde Øine» paa hans Ophold der. Han mærker vistnok lidt Vrangvilje hos enkelte Embedsmænd, men han trøster sig med, at det jo ikke afhænger af dem om han skal faa bli eller ikke.

Han er ivrig optat med Forøgelsen af sit Herbarium, skriver efter forgyldt Papir til Presning, botaniske Bøger o. s. v. Aviser læser han ikke længer; ved intet om hvad der foregaar i Europa. Han savner dog stundom Aviserne, og ber

om en Pakke af og til. Ikke mange og ikke ofte, men i Rækkefølge. Han indretter sig tillidsfuldt for Fremtiden.

Helt tryk er han dog ikke paa Kanton Berns Regjering, og han ønsker meget «at vide deres Excellencers sande Følelser» overfor ham.

Det skulde han snart faa at vide.

Allerede 17de Oktober skriver han til Peyrou: «Man jager mig herfra, kjære Ven. Men Berlins Klima er altfor skarpt for mig; jeg bestemmer mig for at reise til England, hvorhen jeg strax burde reist.»

Endnu den 15de levet han i Haabet om at faa bli; den 16de faar han Ordre til uopholdelig at forlade Kanton Bern.

Han blev fortvilet. Sender strax et Brev til Guvernøren, M. de Graffenried, som er blit hans Ven, og ber om ialfald nogle Ugers Udsættelse. Han er for syg til at foreta en Reise paa denne kolde Aarstid. Og hvor skal han hen! Til Frankrig kan han ikke komme; heller ikke kan han ta tilbage til preussisk Territorium efter alt.

Men Graffenried kunde intet udrette, ligesaalidt som Befolkningens Bønner. Regjeringen var fast i sin Beslutning.

Da forsøgte han i sin Hjælpeløshed en sidste Udvei. Han bad om at faa være der som Fange Resten af sit Liv. Han skriver: . . . «I denne yderste Forlegenhed ser jeg kun en Udvei for mig; saa afskrækkende den end maa synes, griber jeg den, ikke alene uden Modvilje, men med Begjærlighed, dersom Eders Excellencer velvillig vil bifalde den. Det er, om I vil tillade, at jeg tilbringer Resten af mit Liv som Fange paa en af Statens Slotte eller et andet Sted I maatte behage at vælge. Jeg skal leve der paa min egen Bekostning, og forpligte mig til aldrig at ha

Papir, Pen eller nogen Forbindelse med Udenverdenen. Kun at man indvilger mig nogle Boger, og at jeg af og til faar spasere i en Have.

Tro ikke, mine Herrer, at en tilsyneladende saa krænkende Beslutning er Frugten af Fortvilelse; jeg er i dette Øieblik ganske rolig tilsinds. Jeg har tænkt Sagen vel igjennem, og det er efter dybt og nøiagtig at ha gransket min Stilling, at jeg har tat den. Jeg ber Eder huske, at hvis denne Foranstaltning er extraordinær, saa er min Stilling det endnu mer. Det stormfulde Liv jeg de sidste Aar uden Afladelse har levet, vilde være forfærdeligt for et friskt Menneske; tænk Eder da, hvad det maa være for en syg, der er udtrættet af Lidelser og ikke andet ønsker end at faa dø i Fred. Alle Passioner er uds lukket i mit Hjerte; der er kun tilbage et brændende Ønske om Hvile og Ensomhed.»

Men ogsaa denne Bøn blev afslaat. Og 23de Oktober meddeler han Regjeringen i faa og høflige Ord, at han skal adlyde og reise; «men i Betragtning af Eders Territoriums Udstrækning er det mig umuligt samme Dag at være over Grænsen. Hvis Eders Excellencer vil straffe mig for ikke at ha adlydt i alt, kan man disponere efter Behag over mit Liv og min Person.»

I Biel har han Venner som overtaler ham til at bli der og hvile sig ud; og derfra skriver han til Vennen Peyrou 27de Oktober: «Jeg har git efter for kjærlige Overtalelser; jeg blir i Bienne i Vinter,» men allerede 28de Oktober: «Man har bedraget mig, kjære Ven; jeg reiser imorgen tidlig før man jager mig. Jeg anbefaler Dem min stakkels Mademoiselle Levasseur. Jeg kan ikke skrive til nogen, hvor meget jeg ønsker det; jeg har neppe Tid og Kraft til at aande.»

Båle 30te Oktober. Til samme: «Er ankommet hid syg, men uden Uheld. Jeg reiser til Strassburg saasnt det er mig muligt.»

Strassburg 4de November. Til M. de Luze. «Jeg er ankommet hid, Monsieur, efter den ynkværdigste Reise jeg har gjort i mit Liv. Takket være Dem, er jeg endelig i et Hus, hvor jeg kan puste ud. Jeg kan ikke paa længe tænke paa at fortsætte min Reise; skal jeg gjøre en til saa forfærdelig som denne første, vil jeg ikke kunne udholde den. Det skal være mig en fyrstelig Fornøielse at beholde mit Incognito¹ saa længe som muligt. Hvorfor kan jeg ikke beholde det Resten af mit Liv; da vilde jeg endnu være en lykkelig dødelig.»

Strassburg 5te November. Til Peyrou: «Det er mig ligesaa umuligt at reise til Potsdam som til Kina; og jeg ved ikke mere hvad jeg skal gjøre; thi sandsynligvis lar man mig ikke længe bli her — —.»

Strassburg 10de November. Til samme: «Berolige Dem, kjære Ven, og berolige vore Venner med Hensyn til den Fare man tror mig udsat for. Jeg modtar her kun Beviser paa Velvilje, og alle som raader i Byen og Omegnen synes enige om at favorisere mig. Man lar mig paa det behageligste føle, at jeg ikke længer er i Schweitz.»

Strassburg 17de November. Til samme: «Efter al Sandsynlighed blir jeg Vinteren over her. Der mangler intet i den Velvilje, Agtelse, ja selv Respekt man viser mig, ligefra M. le Maréchal og Landets Styrere til den ringeste af Folket.»

Han søger her at faa Mademoiselle Levasseur efter sig; og Haabet om Ro og Hvile vaagner atter. Til sit Faktotum

¹ Han reiste i denne Tid under Navnet *Renou*.

d'Ivernois skriver han bl. a.: «For Himlens Skyld, vær ikke bekymret for mig; jeg er ikke længer i Schweitz, det foler jeg hver Dag; men min Helbred er ødelagt i en Grad som man ikke kan forestille sig.» Han sender i det hele Breve rundt om og takker for Omsorg og Hjælp. Men allerede 30te November skriver han til Peyrou: «Alt vel overlagt bestemmer jeg mig alligevel for at reise til England; men min Sygdom plager mig saa grusomt, at jeg først maa la dette Anfald gaa over. Jeg vil opholde mig 2—3 Uger i Paris paa Gjennemreise. Meld godhedsfuldt Mademoiselle Levasseur alt dette.»

— I Paris tilbyr Prinsen af Conti ham en Leilighed i Temple, og Rousseau finder at han ikke godt kan undlade at modta dette Tilbud. Men Livet der plager ham usigelig, og han skriver til Peyrou om at faa M. Levasseur efter sig, saa han kan faa opta sin vante Leve-maade, og ber ham sørge for at hun faar reise «saa bekvemt som muligt.» «Jeg er her i mit Hotel (de Saint Simon i Temple) som Sancho paa sin Ø Barataria paa Udstilling hele Dagen. Her kommer Folk af alle Rangklasser fra jeg staar op om Morgenen til jeg lægger mig om Aftenen, og jeg maa klæ mig paa en public. Jeg har aldrig lidt mere; men heldigvis skal det snart faa en Ende.»

— 29de Januar 1766 er han endelig paa *David Humes* Indbydelse kommet til England. Fra Chiswich skriver han til d'Ivernois, at han er vel ankommet og meget tilfreds. Men hans Helbred, Humør og Stilling tillader ham ikke at bo i London. Han vil ud paa Landet. «Maatte jeg der faa dø i Fred!»

Brev til samme af 3die Februar: «Hvor kunde De tænke, at jeg vilde skyldte M. Voltaire min Opreisning? — la ham bare fortsætte med sine Kvikheder paa min Bekost-

ning; de gjør mig ikke længer nogen Sorg. Jeg kunde følt mig beæret ved hans Venkab, hvis han havde været kapabel til det; hans Protektion har jeg aldrig ønsket. — Tal altid ærligt til ham fra mig; modta intet og afslaa intet. Jo mindre De taler med ham om mig, jo bedre, idetmindste hvis De ikke klart ser, at han kommer i god Tro. Han har al Uret paa sin Side; han maa ogsaa gjøre alle Tilnærmelser; og det gjør han aldrig. Han vil tilgi og protegere: vi er langt fra en Forstaaelse.»

Dette Brev er et interessant Dokument. Det viser, at Rousseau ingenlunde tror Voltaire helt fiendtligsindet, og det viser, at denne gennem fælles bekendte har sonderet Situationen med Henblik paa en eventuel Forsoning.

— Mademoiselle Levasseur kommer endelig igjen til ham, og de bosætter sig i Landsbyen *Wootton*. 30te Marts skriver han derfra et Brev til Kongen af Preussen: «Sire. To Goder skylder jeg de Ulykker som forfølger mig: Mylord Maréchals Gunst og Deres Majestæts Protektion. Tvunget til at leve langt fra det Rige hvor jeg er indskrevet blandt Deres Folk, bevarer jeg Kjærligheden til de Pligter jeg der har paatatt mig. Tillad, Sire, at Deres Godhed altid følges af min Erkjendtlighed, og at jeg altid maa ha Æren af at være Deres Protégé, ligesom jeg er Deres mest trofaste Undersaat.»

For Fredrik som var vant til Voltaires hysteriske Breve maatte saa ligefremme Ord virke velgjørende. I denne Tid skriver Rousseau ogsaa det interessante Brev til M. D'Eon, en Adelsmand, som var i Unaade.

— «At en Hugenotpræst lar mig stene¹ af Pøbelen; at et Senat jager mig brutalt midt paa Vinteren, syg som jeg

¹ I Motiers var hans Vinduer blit kastet ind.

er, uden Skygge af Anklage, Dom eller Fornuft, — uden Tvil lider jeg ved det; men jeg ærgrer mig ikke mere over det end over at se en Klippe løsne og falde mig i Hovedet, fra det Øieblik jeg er vel undaf den. Mennekens Laster skabes for en stor Del af Omstændighederne. Uretfærdigheden følger Magten. Vi, som nu er de forfulgte Ofre, vilde maaske, hvis vi var i vore Forfølgeres Stilling, være Tyranner og Forfølgere som de.

Denne Reflexion, saa ydmygende for Menneskene, berøver ikke Ulykken dens Vægt; men den tar bort den Indignation, som gjør Ulykken overvældende.»

Han er til en Begyndelse fuld af Taknemmelighed mod David Hume og stolt over den Modtagelse han har faat i England. Men allerede i Mars 1766 begynder han at tale om den «forandrede Stemning i London,» som han tror skyldes falske Venners Indflydelse.

Snart kom da det sørgelige Brud med Hume¹ og de andre engelske Venner; og han maatte atter paa Jagt efter et Sted, hvor han kunde «dø i Fred.» Af dette Brud profiterte hans Fiender umaadelig. Nu maatte det dog være klart for alle hvilken utaknemmelig og umulig Herre han var. Selv hans Venner begyndte at bli utaalmodige. Han blev mer og mer nervos og vanskelig. Hvordan skulde det ende? Der var i denne Tid ikke Grænse for de Bagtalelser han var udsat for; og Pamfletternes Tal var større end nogensinde. Et Brev fuldt af de værste Beskyldninger cirkulerte bl. a. under Kongen af Preussens Navn.

Rousseau skrev da til *Du Saint-James Chronicle*, hvem han tiltrodde Forfatterskabet af dette Brev: «De har,

¹ Se Confessions II.

Monsieur, glemte den Respekt enhver skylder kronede Hoveder ved offentlig at tillægge Kongen af Preussen et Brev fuldt af Ondskab og Extravaganser. De har endog vovet at efterskrive hans Signatur. Jeg underretter Dem herved om at dette Brev er fabrikeret i Paris; og det som gjør mig mest ondt er, at Bedrageren har medskyldige i England.

De skylder Kongen af Preussen, og i Sandhed ogsaa mig at offentliggjøre det Brev jeg her sender Dem og som jeg signerer» o. s. v.

Det var i denne Tid man for Alvor begyndte at tro Rousseau sindssyg. Man kunde nu endog fastslaa Sygdommens Art; det var Forfølgelsesvanvid og Stormands-galskab. Han mistænkte jo selve David Hume, som havde gjort saa meget for ham, ja han saa snart en Forfølger i hvert Menneske, som krydset hans Vei! Og det er sandt; han var blit mistænksum. Men havde han ikke gode Grunde til at bli det? Der dreves dog et underligt Spil med ham.

En hel Række Breve fra 1766 omhandler Forholdet til *Hume*. Sammenligner man dem med andre Beretninger om denne celebre Sag, forekommer det mig, at Rousseaus er den aller roligste. Han fortæller Peyrou, at han har afbrudt al Korrespondance med Hume, og at han betragter Triumviratet Hume, Voltaire, d'Alembert som en Kjendsgjerning. «Jeg gennemskuer ikke deres Projekt; men de har et. Jeg plager mig ikke længer med det, tænker ikke engang paa det; stol paa det. Men indtil Sandheden aabenbares vil jeg ikke ha nogen Forbindelse med dem. Maatte de glemme mig, som jeg glemmer dem.»

Det er dog et forholdsvis mildt Udslag af Forfølgelsesvanvid.

Der var vel mangt som gjorde, at man i England forandret Stemning overfor Rousseau; men sikkert har hans Forhold til Therese Levasseur været en af Anstødsstenene.

For Voltaire kom Bruddet med Hume i høi Grad beleiligt. Hume havde offentliggjort et Brev fra Rousseau, hvori denne fremsatte sine Anklagepunkter mod de engelske Venner, og forklarer, hvorledes Opholdet i England efterhvert blev gjort ham umuligt. Hume havde skrevet et for Rousseau lidet smigrende Svarbrev, som ogsaa blev offentliggjort; og Rousseaus Fiender triumferer. Voltaire skriver skadefro: «Jeg har læst Humes Indlæg, og det beviser at Jean Jacques er en gal Herremand, en utaknemmelig, som er gennemtrængt af dum Stolthed.»

I denne Tid blev Rousseau forladt af næsten alle. Bare Therese var trofast som altid.

VI

Rousseaus Forhold til Aristokratiet. Udtalelser om de i «Emile» fremsatte Opdragelsestheorier. Breve til Hertugen af Würtemberg. Rousseaus Forhold til Therese Levasseur og hendes Barn.

Rousseau havde mange menneskelige Svagheder; bl. a. var han i Besiddelse af en god Slump Forfængelighed. Der skal ellers ha været adskillige store Mænd som har havt den Last. Han modtog gjerne den Hyldest Aristokratiet ydet ham, skjønt han aldrig befandt sig vel mellem Slottenes høie Herskaber. Helt sig selv var han kun i det ensomme enkle Liv mellem Mennesker af sin egen Stand, og i den Natur han elsket.

Da man i Montmorencytiden søger at faa ham tilbage til Paris, skriver han til *Malesherbes* (den senere Minister): «De lærde Herrer kan saa meget de vil paastaa, at et ensomt Menneske ikke opfylder sine Pligter mod Samfundet. Men jeg holder Bønderne i Montmorency for nyttigere Medlemmer af Samfundet end hine Lediggjængere, som af Folkets Sved betales for 6 Gange om Ugen at staa og snakke i Akademiet, og jeg er mere tilfreds, naar jeg af og til kan gjøre mine fattige Naboer en Glæde, end om jeg skulde hjælpe frem hin Skare af Stræbere, som alle

vil bæres med et Embede, men som man heller skulde sende tilbage til deres Provinser for at dyrke Jorden.» Og med en Oprigtighed som han anser for sin Pligt, skriver han til denne Aristokrat som han høiagter: «Jeg tør ikke skjule for Dem, min Herre, at jeg føler en heftig Modvilje mod de Stænder, som hersker over andre, eller rettere, jeg sier Dem aabent, Dem, Kansleren af Frankrigs Søn, Dem, som har bevist mig utallige Velgjerninger uden at kjende mig: jeg hader de store, jeg hader deres Stand, deres Haardhed, deres Fordomme, deres Smaalighed og alle deres Laster, og jeg vilde hade dem endnu mer, dersom jeg foragtet dem mindre. Med disse Følelser kom jeg til Slottet Montmorency; jeg saa dets Besiddere; de kom til at holde af mig, og jeg, min Herre, jeg holder ogsaa af dem, og vil komme til at holde af dem af mit ganske Hjerte, saa længe jeg lever . . . Mit Hjerte, som ikke kan elske halvt, har uden Hensyn hengit sig til dem, og jeg angrer det ikke.»

Dette skulde synes en ganske naturlig Forklaring paa den «Inkonsekvens,» hvorfor han saa stærkt blev angrebet, da han modtog Hertugen af Luxembourgs Indbydelse.

Det hænder vel de fleste Mennesker, at de kommer til at agte og ære, ja elske Personer af et Parti eller en Stand, de maa modarbeide.

— I England havde han nu atter faat bitter Erfaring for, hvor lidet han passet i det høie Selskab; men han fik dog ofte Anledning til at se Aristokrater, der for Alvor søgte at opta de demokratiske Ideer og omforme sit Liv efter dem. Der skrives til ham fra alle Kanter om Raad og Veiledning; mange vil la sine Barn opdra efter

«Emile», og det blir Mode at opkalde nyfødte Aristokrater efter Rousseaus Helt og Heltinder.¹

Men Rousseau fremhæver altid i sine Svarbreve alt det som vil stille sig iveien for strax at begynde en Opdragelse efter hans Theorier. Interessante og meget oplysende er i saa Maade hans Breve til Hertugen af Württemberg, som begeistret over «Emile» anmodet Rousseau om at overta Ledelsen af hans Barns Opdragelse. (Det var en liden Pige, opkaldt efter Emiles Sophie). Et af disse Breve er blit berømt. Det begynder saa:

«Hvis jeg havde den Ulykke at være født Fyrste, at være lænket af min Stands Livsformer, at maatte la mig ledsage af et Følge, Heste, Tjenere, det vil si Herrer, og hvis jeg alligevel havde en Sjæl ophøiet nok til at ville være Menneske trods min Rang, til at ville opfylde de store Pligter som paahviler en Far, en Ægtefælle, en Borger af den menneskelige Republik, saa vilde jeg snart føle Vanskelighederne ved at forene alt dette, især det at opdra mine Barn for den Stand, Naturen havde anvist dem.

Jeg vilde da begynde med at si til mig selv: man maa ikke ville modsigende Ting; man maa ikke ville baade være og ikke være. Den Vanskelighed jeg vil overvinde, er uadskillelig fra Tingen; hvis Tingens Tilstand ikke kan forandres, maa Vanskelighederne nødvendigvis bli staaende. Jeg bør føle, at jeg ikke kan opnaa alt hvad jeg vil. Men lige meget. Lad os ikke miste Modet. Af alt

¹ Selv her i Norge har vi Mærker efter denne Rousseau-Dyrkelse. Jonas Lie's mærkelige Døbenavn *Idemil* er bl. a., efter hvad Erik Lie oplyser i sin interessante Bog «Jonas Lies Oplevelser», en Kombination af Ida (efter en Tante) og «Emile» (efter Rousseaus E.) Den «Vaskning med koldt Vand,» som Jonas Lie fortæller at hans Mor plaget ham med som liden, skyldes maaske ogsaa Læsningen af «Emile». Den var jo ellers ikke almindelig paa den Tid.

THERESE LE VASSEUR

som er godt gjør jeg saa meget som muligt; det er en Del af Visdommen at bære Nødvendighedens Aag¹. . . Se det er hvad jeg vilde si mig selv, dersom jeg var Fyrste. Efter dette vil jeg gaa frem, vilde jeg si, uden at la mig stanse og uden at frygte noget; og hvordan end Resultatet blir, vil jeg, naar jeg har handlet saa, være tilfreds med mig selv. Jeg tror ikke jeg har Uret i at være det.»

Hertugen maa, fortsætter Rousseau, først af alt erindre, at der er «intet faderligt Øie uden Faderens, og intet moderligt Øie uden Moderens. Jeg kunde fylde 20 Ris Papir med at gjenta for dem disse to Linjer, saa overbevist er jeg om at alt afhænger deraf.»

Dette gjentog Rousseau stadig; og selvsagt blev det ogsaa brugt som Vaaben mod ham.

Der kunde man se; Rousseau trodde jo ikke selv paa sine Theorier. Var han saa ikke en Charlatan?

Men mest af alt oprørtes man af den Frækhed han viste ved at tale om Faderpligter, han, som selv havde været saa daarlig en Far.

Og det er sandt; de Barn han i sine unge Dage fik med Therese, satte han i Hittebarnshospitalet. Han var ingen god Far. Men man maa betænke de Forhold han dengang levet under, før man dømmer ham. Han sværmet for Platons Republik, hvor alle Børn skulde opdrages af Staten og ikke kjende deres Forældre. Han var dertil uendelig fattig, og hans første ulykkelige Kjærlighedshistorie havde bragt hele hans Følelsesliv ud af Ligevægt. I alle Tilfælde

¹ Rousseau værges sig i det hele altid mod den Misforstaaelse, at han skulde mene, man kunde ta et Barn ud af de eksisterende Forhold og experimentere med at opdra det efter Emile. Han opstiller et Ideal for Menneskene og sier, at jo mere de nærmer sig dette Ideal, jo lykkeligere vil de bli. (Sml. Tolstoys Efterskrift til Kreutzersonaten).

var den moralske Indignation over hans Opførsel latterlig, naar man husker Tidens Sæder. Det var ikke Undtagelse, at en Mand havde uægte Barn, men i høi Grad Regel. Og hvad pleier Mænd at gjøre med sine uægte Barn? Selv i vor udmærkede Tid? Spørger de i det hele efter hvor det blir af dem?

Men, sies der, Rousseau optraadte som Lærer og Leder for andre. Ja; han skrev en Bog om Opdragelse, en vidunderlig Bog, som han selv sier er blit til under den bitre Anger han senere følte over sit Forhold som Far. Da han skrev «Emile», var han overhoved en anden end dengang han begyndte sin literære Løbebane.

Og han var Kunstner, naturbaaren og naturbunden, en af dem som skal «dø for Folket,» og hvis Skjæbne det er at lægge øde om sig selv. Hver Trevl af hans Væsen maatte forbruges til det Værk, han skulde skabe. Alt som kunde binde, hindre eller sprede hans Kraft maatte ubarmhjertig ryddes tilside. Det gode Menneske Jean Jacques, hvis Hjerte var som Vox, — han maatte bli hensynsløs, ja grusom, først og fremst mod sig selv.

Men han brugte hele sit Liv til at angre og lide for det.

VII

Gøthe om Rousseau. Rousseau i vor Tid. Jules Lemaitre. Tolstoy. Krapotkin: Haandens og Hjernens Arbeide. Henry George. Storindustrien. Landbrugets Fremtid. Vore Skoler. «Nutidens Slaver.»

Gøthe fortæller i «Dichtung und Wahrheit» om den Indflydelse, Voltaire og Rousseau havde i Tyskland under den franske Periode. Ogsaa her fordunkledes Voltaires Ry af Emiles Forfatter, som blev det unge Tysklands Helt.

Gøthe likte ikke Voltaire: ja undertiden var han saa rasende paa ham, at han havde Lyst til at «kværke»¹ ham; men for Rousseau næret han den dybeste Beundring. Han slutter Stykket om Tysklands franske Literaturperiode med følgende Ord: «Men vi nægtet ikke, at den store og herlige franske Verden bød os mangen Fordel og Vinding; thi Rousseau havde i Sandhed tiltalt os. Men betragter vi hans Liv og Skjæbne, saa var den største Løn han fik for alt hvad han havde ydet, at han fik leve ukjendt og glemt i Paris.»

Og det er sandt; Rousseaus Løn blev ikke stor. Men Virkningen af hans Livsværk skulde bli om mulig endnu

¹ «Ich erinnere mich noch genau,» skriver han, «dass ich in kindlich fanatischem Eifer Voltairen, wenn ich ihn hätte habhaft werden können, wegen seines «Sauls» gar wohl erdrosselt hätte . . . die parteiische Unredlichkeit Voltaires bestärkten uns täglich in der Abneigung gegen ihn.»

større og varigere end han i sine dristige Drømme undertiden havde forespeilet sig.

Det bedste Bevis paa, hvor dybt Rousseau har naad er, at man endnu i vor Tid arbejder saa ivrigt paa at aflive ham.

Bl. a. har den franske Forfatter og Journalist Jules Lemaitre gjort sig det til væsentlig Livsopgave at knuse Rousseau — selvfølgelig ved Hjælp af ham selv. (Confessions, Dialogues etc.)

Jules Lemaitre er den moderne Artist, den klare, disciplinerte Hjerne, den spirituelle, men — som en tysk Forfatter har sagt med et uoversætteligt Ord — desværre altfor ofte «geistreichelnde» nutidssensible Pariser-Kritiker, der trættes og irriteres ved at følge denne Særling paa de stenede Stier. Han mangler ganske Evne, Kraft og Vilje til at klatre op paa Tinderne med den ensomme Nattevandrers for at se Solen gaa op over Verden.

Men han har i Rousseau fundet Stof til et helt Fyrværkeri af mer og mindre aandfuld Uartighed; og der eksisterer jo ingen mere velkommen Lektüre. Den fingerfærdige Artist er altid Publikums Yndling; men den tunge, ubarmhjertige Kunstner er en brysom Person. Det er en ligefrem banal Sandhed, at det største som gives Menneskene altid blir modtat med Stenkast. Bonmot'et, den lette pointerte Frase, dyrkes i vor Tid som i Ludvigernes formelig demonstrativt.

Idethele sværmer vi for fransk Stil og Form fra den berømte «Glanstid»; og Rousseaus, Montesquieus og Laroche-foucaulds Karakteristik af det 18de Aarhundredes Samfund passer i mangt direkte paa vort idag. Det har ogsaa af den Grund sin store Interesse at studere det.

Jules Lemaitre er ikke den eneste som har fundet den Udvei at erklære Rousseau gal. En moderne Vivisektør som Lemaitre vilde vel forøvrigt med Lethed faa de aller fleste Genier erklæret for gale, om han havde havt dem paa Vivisektionsbordet, som han har havt Rousseau (Confessions). Det er ikke let at analysere det Mysterium som kaldes Geni; og den moderne Forskerhjerne irriteres ved alt hvad den ikke kan faa under sine Spektroskopier. Rousseau er et ypperligt Exempel paa, hvor vanskeligt det er for Geniet endog at forklare sig selv. Den ubarmhertigste Selvprøvelse er utilstrækkelig.

Hans Bekjendelser var en altfor tillidsfuld *Gave* til Menneskene, og maatte forfeile sin Hensigt. Men selv trodde han fuldt og fast, at han med dette pinlige Skriftemaal gav det største han kunde gi, og at Menneskene vilde ta Lærdom af det. Han er ikke alene om at tillægge denslags menneskelige Dokumenter den allerstørste Betydning. Man kan her til Sammenligning bare nævne Leo Tolstoy's «Erindringer», som for Tiden er under Udgivelse ved hans Ven Paul Birukoff. I Indledningen skriver Tolstoy bl. a.: «Jeg er ræd at jeg noget forhastet gav Dem mit Løfte om at nedskrive mine Erindringer. Jeg fandt nemlig, hvor vanskeligt det var at undgaa saavel «Karybdis» — Selvberømmelse opstaaet ved at male for lyst egne Feil og Mangler — som «Scylla» — kynisk Oprigtighed om alt det hæslelige i mit Liv. En usminket Bekjendelse — i hensynsløs Oprigtighed maaske overtræffende selve Rousseau — vilde resultere i en Bog af nærved pornografisk Indhold. — — Men min Selvransagelse viste mig tydelig og klart, at min Biografi, udført som Livsskildringer i Almindelighed skrives, d. v. s. med Udelukkelse af Livets mindre vakre Sider, vilde bli en Løgn, og at altsaa

en Biografi af mig, om den skal komme istand, bør indeholde den hele og fulde Sandhed. Kun en saadan Livsskildring, hvor nedsættende den end maa bli for min aandelige og moralske «Nimbus,» kan ha varig og frugtbar Interesse for Læserne. Jeg tror, at en saadan Selvbiografi vilde bli nyttigere for Mængden end det «kunstneriske» Pjæt i tolv Bind af mine Skrifter, som vor Tids Mennesker tilskriver en saa ufortjent Betydning.»

Det er næsten ganske de samme Ord som Rousseau skriver om sine Bekjendelser. Og Tolstoys «Bekjendelser» (Tschertkoffs Udgave) viser et Menneske, der har vanket paa ligesaa vilde Veie som Rousseau, uden at man derfor fradømmer hans Livsværk Værd.

Tolstoy skriver bl. a.: «Med Smerte og Afsky skal jeg altid erindre mig selv disse Aar. Jeg dræbte Mennesker i Krig; jeg udfordret til Duel i den Hensigt at dræbe; jeg spillede; jeg udsuget og straffet mine Bønder, og jeg førte et liderligt Liv. Løgn, Rufferi, al Slags Utugt, Drukken-skab, Vold, Mord — ja, det fandtes ikke den Forbrydelse, jeg ikke skulde ha begaaet; og for alt dette høstet jeg mine værdige Staldbroders Sympathi og Beundring. Saaledes levet jeg i 10 Aar.»

Og ligesom Rousseau gir han Samfundet Skylden, Samfundet og den Opdragelse han har faat. «Naar jeg gav efter for mine Lyster, fulgte jeg de ældres Exempel og blev rost.»

Tolstoy er i meget Rousseaus Efterfølger. Han har lært af ham og elsker ham; men han er snevrere. Særlig i det religiøse. Om Rousseaus Værker skriver han: «Jeg har læst hver Linje af Rousseau, selv hans musikalske Lexikon, med mer end Enthusiasme; jeg tilber ham. Der

er Linjer hos ham, som er mig saa fortrolige, at jeg synes jeg selv har skrevet dem.»

De har begge samme glødende Tro paa det enkle, naturlige Liv, og den samme hellige Gru for det menneskelige Samfunds Vildfarelser.

Rousseaus Indflydelse mærkes i Tolstoys Udvikling siden han begyndte at tænke. Naar han samler Bøndernes Barn om sig i Skolestuen paa Jasnaia Poljana, kalder han, som Rousseau, sine Elever for sine Læremestre; og han vil, som Rousseau, at Menneskene først og fremst skal lære at «tænke og dra Slutninger af Livets mangehaande Foreteelser.» Han propper ikke sine Elever med dødt Stof; han snakker med dem om Livet.

Om Historieundervisningen skrev Tolstoy allerede som Student omtrent ganske det samme som Rousseau. Men det var Erfaringen som havde lært ham det; han havde neppe læst Rousseau dengang.

«Historie,» sier han, «er intet andet end en Samling Fabler og værdiløse Notiser spækket med en Masse tomme Tal og nomina propria» o. s. v. Rousseau sier: «hvad skal det tjene til at skrive ind i Barns Hjerner en Katalog af Tegn, hvormed de intet Begreb forbinder.» (Emile II).

Og stort andet er ikke Historieundervisningen i Barne-skolen endnu i vor Tid. Det er Aarstal og Navne. Og Barnene læres feilagtig op til at betragte Europa som Verdens store Midtpunkt, og vor Tids Kultur som det største Menneskehedens naad. Om andre Kultursamfund og andre Religionssamfund læres omtrent intet. Alle Mennesker udenfor det kristne Samfund er i en Sum «Hedninger,» alt udenfor Europa Barbari. De læres op til at tænke den barbariske Tanke, at alle som fødes i et andet

Religionssamfund skal brænde evindeligt. Vilde vi lægge Undervisningen paa et nogenlunde civiliseret — eller paa den virkelige Kristendoms — Grundlag, saa maatte vi først og fremst lære vore Barn Tolerance og en Smule Beskedenhed. Og vi maatte lære dem Glæde over Livet og Godhed mod alt levende istedetfor Livslede og Egoisme.

Naar man lærer Barn, at denne Verden er en Jammerdal som vi ikke skal hefte os videre ved, da den kun er Forberedelsen til noget meget gildere, saa lærer vi dem Utaknemmelighed og Slaphed, opdrar dem til at være misfornøiet med Verden og vente «Løn» for hvad de her gjør. Men den første og selvfølgelige Pligt og Trang for ethvert Menneske burde dog være at faa nytte alle sine Evner og Muligheder i det Liv vi *nu* lever. Først da kan man med god Samvittighed tænke paa det man kanhænde haaber at opnaa siden. Den som tror paa et Liv efter dette, maa da tænke sig det som en Udvikling. Men den Bygmester som hver Dag vilde slurve og si: jeg interesserer mig ikke for Arbeidet idag, men hvis jeg lever imorgen skal jeg gjøre mit bedste, vilde neppe naa Taarnet paa sin Bygning.

Og hvor uendelig mange er det ikke, for hvem Livet ramler sammen, fordi de ikke lærte at sætte alle Kræfter freidigt og modigt ind, men slapnet hen i Tanken paa Morgendagen!

Lad os indrømme for Barnet, at der er| godt og mindre godt i alle Religioner og lære det at respektere anderedestænkende. La os si som Rousseau: Dette er min Tro; men jeg *ved* ikke mer end de andre. Saa er vi da idet mindste ærlige.

At fler og fler forlanger Religionsundervisningen ud af Skolen er ikke underligt. Metafysiken forstaar Barn ikke;

og Kristendommens enkle ethiske Regler trænges der ikke Skoletimer til at lære; de skulde være Grundlaget for *Livet* baade i Hjem og Skole. Og de indeholder ogsaa det væsentligste af Ethiken i de andre Hovedreligioner som behersker vor Jord. Baade i Religionshistorie og anden Historie trænger Undervisningen baade til at indskrænkes og — i en bestemt Retning — udvides. Rousseaus Anvisninger vilde det her sikkert være godt at følge.

Og vilde vi være oprigtige, maatte vi ogsaa lære vore Barn, at vor Tids europæiske Kultur i meget er en mat Afglans af ældre Kulturer. Vi maatte lære dem at se vor egen Historie mod en Baggrund af f. Ex. Kinas, Arabiens, det gamle Ægyptens og det gamle Indiens, — i store Træk, uden Aarstal, Navne og andre Detaljer, som alligevel glemmes, og som det koster saa megen Tid at lære.

Fortæl dem om Kinas Jorddyrkning og gamle herlige Kunstindustri,¹ om Ægypternes og Arabernes vidunderlige Bygningskunst, som vi endnu har saa stolte Mindesmærker over i Europa, si dem aabent og ærligt, at de som har bygget Pyramiderne, Moskeerne og de gamle mauriske og romerske Vandledninger — disse Pragtstykker af Ingeniørkunst — og de som har skabt Buddhismens Ethik og Konfusius' Filosofi, visselig ikke var Barbarer. De Laster som forfærder i de gamle Samfund har vi nok af selv, saa dem behøver vi ikke altid at fæste os først ved.

¹ En europæisk Forretningsmand, som i en halv Menneskealder havde levet i Kina, kom hjem med en liden Skibsladning af skønne gamle kinesiske Tapper, Toier, Møbler, Elfenbensarbejder o. a. Det blev forevist for en Del krasne Europæere, som var overvældet af Beundring. «Er disse Tapper farvet med Deres kemiske Farver?» (Manden havde bl. a. været Forhandler af kemiske Farveartikler). «Nei,» sa han; «dette er gammel *kinesisk* Farvning. Vi er nok flinke, men saa flinke er vi ikke, at vi kan fremstille f. Ex. denne dybe, dejlige Plumme-farve her.»

Men om alle disse gamle Kultursamfund véd den skole-dannede Europæer ikke svært meget mer end det nyfødte Barn. Derimod har de puget Aarstal og Datoer paa Mængder af Slag, Kongers Fødsel og Død, Tusener af Navne, o. s. v.

Det det gjælder er at se Menneskehedens Historie i *Sammenhæng*. Deraf kan læres to gode Ting: at de samme Vildfarelser altid gjentar sig, og at det til syvende og sidst kommer an paa, at *hvert enkelt Led* i den store Kjæde, d. e. hvert enkelt Menneske, *er godt*.

«Man sier til de utaalmodige, murrende Dødelige, at Gud skal belønne deres Fortjeneste, at han skal betale dem for deres Dyder. Aa, lad os være *gode* først og fremst, saa blir vi ogsaa lykkelige. Lad os ikke forlange Prisen før Seiren er vundet; ikke Lønnen før Arbeidet er udført. — For at hæve mig op til denne Tilstand af Lykke, Kraft og Frihed, betragter jeg Universets Orden for at beundre den uden Ophør, for at tilbede den vise Skaber, som jeg føler gennem den.» (Savoyardpræstens Trosbekjendelse).

Mange vil bli forbauset, naar de kommer til at læse Rousseau og finder mangt og meget som i klar og glimrende Form gir Udtryk netop for de mest moderne Pædagogers og Hygienikers Anskuelser.

Ingen nægter længer, at Legemet i vore Skoler lider ved det ensidige Hjernearbeide, og at den Balance som i Byerne søges opnaad ved Gymnastik og Sport ikke i Længden kan erstatte det legemlige Arbeide; dette maa da igjen komme til sin Ret i Samfundet.¹ Og ingen nægter, at det moderne Byliv gir daarlige Livsvilkaar for de aller fleste. De store Byer er som de overophedede Brændovne, af

¹ Denne Tanke skabte i Rousseaus Tid mange høitstaaende Haandværkere. Ludvig XVI selv blev bl. a. ivrig Laasesmed.

hvilke maaske et Kar af Tusen kommer feilfrit ud. Byerne har sit at gjøre; men de er fremfor alt de store Blod-sugere.

Nationernes konserverende Elementer er og har været den Del af Folket, hvis Liv er knyttet til Jorden og dens Kultur: Bonden, den fastboende, som staar og falder paa sin Post, og hvem Døgnets Kastevinde ikke naar frem til.¹ Arbeidet i Kontorer og Fabriker trænges selvsagt; men det er ingenlunde af høiere Art end det sunde og udviklende Arbeide med Jorden eller i Værkstederne, og det er ikke normale Forhold, naar Jorden vanskjøttes for Byernes Skyld. Sundt er Forholdet alene saalænge Byerne kun tar den *overflødige* Arbeidskraft bort fra Landets Bygder; men det alene vilde ikke skabe Kjæmpebyer, som vokser sig selv over Hovedet, eller en Storindustri, som lever i Kamp for Livet mod en Hær af misfornøiede Arbeidere. Alle «som kan tænke og dra Slutninger af Livets mangehaande Foreteelser» ser, hvad ogsaa alle Tidens Historie viser, at det som alene kan holde Menneskene oppe er Haandens og Hjernens *Samarbeide*.

Dette er da ogsaa forlængst indset og udredet af en Række Sociologer, bl. a. *Krapotkin* og *Henry George*.

Disse Mænd kom fra Lande med saa grundforskjellig politisk Ordning som Rusland og Amerika; men sorgelige Erfaringer har de begge.

¹ Mennesker, som har levet sit Liv i en stor By, blir ofte saa forbauset, naar de engang kommer udenfor og opdager, at deres By ikke er *Vorden*, ja ikke engang *Landet*. Karakteristisk var en udmærket Artikel af Dr. *Bjarne Eide* Sommeren 1908 i *Morgenbladet*. Han bor i Paris, men har «opdaget et nyt Frankrig derude paa Landet,» sier han. «Paris er alligevel den mindste Del af Frankrig. Herude, i denne seige, viljestærke, jordbundne Race, gaar de store Dønninger, som bærer Frankrigs Historie fremover. Alt det andet, Apacher, Demimondæner, Boulevardgrever og Børsbaroner og Politikere virker herude som Vraggods, rød-løs Blæretang og Skumperler, der skvalper hid og did, og flyger viljeløst hvor Døgnets Vind gleder blæse dem hen.»

De ser hvad allerede Rousseau følte og saa: at Udviklingen er kommet ind i et farligt Spor.

Henry George har i sin mest kjendte Bog «Progress and Poverty»¹ git et ligesaa uhyggeligt som sandt Billede af det moderne Samfund. Han tror at se Redningen i Grundværdibeskatningen, en Reform, som lar sig indføre gradvis; det er Geniet, som finder en Vei, ingen har tænkt paa, og den praktiske Amerikaner, som ikke tror paa Revolution. Han skriver for dem, «som ser den Last og Elendighed, der kommer af den ulige Fordeling af Eiendom og Rettigheder, føler Muligheden af en bedre social Ordning og vil arbeide for at opnaa den.»

Og det er sikkert, at ingen, som ud fra disse Forudsætninger læser hans Bog, vil bli uberørt af den. Henry George er maaske den som i allerdybeste Forstand er Rousseaus Fortsætter i vor Tid, fordi han forlanger Jorden for alle.

Naar man læser Henry George, maa man ofte huske Rousseaus Ord: «Den første som gjærdet ind et Stykke Jord og kaldte det sit, og fandt Folk som var enfoldige nok til at tro sig, han var den virkelige Grundlægger af det borgerlige Samfund.»

Jorden er som Luften og Lyset alles Eie. Alle har Ret til saa meget af den som han behøver for at leve menneskeligt. Men ingen har Ret til at ta store Stykker af den, som han ikke bruger, og kalde dem sine. Ogsaa hos Krapotkin hører man ligesom Gjenklangen af Rousseaus Røst.

De er begge Barn af sin Tid; de har begge set tilbunds i det Samfund, de er opvokset i. Fordringerne til Menne-

¹ Oversættelse ved V. Ullmann.

skenes Opdragelse og Maalet for deres Stræben maa bli forskjelligt; men Retfærdighedskravet og Hævelsen af Samfundets moralske Niveau ved Hjælp af Forenkling er Kjer-
nen i begges Arbeide. De opstiller begge en stærk Jord-
brugerstand som Samfundets Grundvold.

Industrien vil Krapotkin ha ført tilbage til sine normale Grænser. Han tror ikke paa Velsignelsen af en Storindus-
tri, som river Folkene bort fra Jorden og fremtvinger
Sammenpakning i overbefolkede Centrér, hvor Livet nød-
vendigvis maa udarte og svækkes. Han tror, at Indus-
triens Decentralisering og intens Jordkultur med Ud-
nyttelse af alle moderne Hjælpemidler er den eneste
Vei til et Samfund, hvor ikke «tusen maa være Slaver
for at en kan være Herre.» Hvad vi i vor Tid oplever
af Fremskridt paa Jorddyrkingens Omraade er eventyr-
ligt; vi kan neppe tro vore egne Øine. Det er som en
lykkelig Drøm at læse hvad Krapotkin skriver om «Frem-
tidens Jordbrug» i sin forhaabningsfulde Bog «Haandens
og Hjernens Arbeide», og ligeledes hvad han fortæller om
Jordforholdene i de gamle Samfund som var bygget paa
«gjensidig Hjælp.»¹

Der lyser som et stille Haab gennem denne Arbeidsløs-
hedens og Krisernes forfærdelige Tid² fra disse smaa,

¹ Begge disse Bøger er udkommet i dansk Oversættelse ved Emmy Drachmann. (Gyldendal).

² Arbeidsløsheden har de sidste Aar tiltat foruroligende næsten overalt. Tysk-
lands Landeveie, Fattighuse og Herberger oversvømmes for Tiden af vandrende
Arbeidsløse, melder tyske Aviser for Januar 1909. Man kan med sin bedste Vilje
ikke skaffe dem menneskelige Vilkaar i Herbergerne længer. 3—4 Stykker sover
paa en Madras med et skiddent Lagen over sig; mange maa ligge paa det bare
Gulv i Stalde og Laaver omkring osende Kulbækkener. Forleden Nat døde 7 slige
Stakler af Kulos i en Stald i Sydtyskland. Men — samtidig stiger Priserne paa alt
Arbeide, Privatfolk skal ha udført. En Frue som i 30 Aar har ført stort Hus i
Tyskland skriver: «Alt her blir dyrere og dyrere. Særlig Arbeidslønnen. Den
mindste Reparation eller Forbedring i Huset koster urimeligt. En Snedker er f. Ex.
snart ikke at faa for Penge.» Og enda er det værre i Berlin. (Dette var i en af de

beskedne Bøger, fulde af Visdom, Godhed og lys Tro som de er.

Krapotkin søger at bevise, hvorledes gjensidig Hjælp fuldt saa meget som den «den stærkeres Ret» i «Kampen for Tilværelsen» har bidrat til at føre Menneskeslægten fremover. Han viser, at ingen behøver at være Slave for at leve godt paa Jorden, naar alle vil arbeide, og en retfærdigere Fordeling af alle Naturens Goder kommer istedetfor det Udsugningssystem, som nu holder Masserne nede i et uværdigt og fortvilet Liv. Hans Oplysninger om det intensive Havebrug i Belgien og paa de franske Øer er i høi Grad instruktive. Tiltrods for en ligefrem vidunderlig Udnyttelse af hver liden Flek Jord, og en Kultur, som lar Bønderne høste paa alle Aarets Tider og gjør dem uafhængige af alle naturlige Hindringer, maa Folket slide uendelig bare for at opholde Livet. Jordafgift og Skatter sluger alt Overskud. Det blir kun det snaueste Livsophold for dem som skaber og opretholder disse af alle Jordens Frugter og Urter bugnende Haver. De som dyrker den dyrebareste Drue maa selv drikke en sur Most af Rosiner; de som har Drivhuse fulde af Meloner og Ananas ved neppe hvordan disse smager; de som feder Kapuner til Rigmændenes Bord kan neppe selv unde sig en mager Kanin o. s. v. Og alligevel er denne jorddyrkende Befolkningens Liv tusenfold bedre end det Liv der føres af den store Arbejderbefolkning i Grube- og Fabrikdistrikter, hvor intet grønt Straa vokser. Deres Liv er en lang Kval.

næststørste tyske Byer). Fænomenet er kjendt overalt. Intetsteds er det vel dyrere at faa udført et Arbeide end i Amerika. Men i denne Vinter (1909) holdes der bogstavelig talt Slaveauktioner i Newyork. 500 frivillige Slaver solgtes til Høistbydende i en Uge, og der meldte sig Masser, som bad om at komme «paa Listerne» ved næste Auktion. De som kan faa Arbeide for Føden og Klær til at dække sig for Kulden med, maa være glade. Denne nye Slavehandel er ikke imod amerikansk Lov. Alt er jo ogsaa bedre end en pinefuld Hungersdød.

— Vi har hos os, i vore gamle Bondesamfund, hvor der praktisk talt ingen fattige var, hvor Sæderne var enfoldige og hvor Jordens Dyrkning gik Haand i Haand med en Husindustri som søger sin Lige, været det Samfundsideal nær, som Rousseau, Krapotkin, Tolstoy o. a. drømmer om; og med Optagelsen af nyere Tidens lettere og finere Arbeidsmetoder kunde man komme det endnu nærmere.¹ Men til ret at forstaa, hvad der var godt i det gamle og brugbart af det nye er Rousseau, Krapotkin og Henry George hver paa sin Maade geniale Veiledere.

— Da Pestalozzi, den schweitziske Menneskeven, i sin Begeistring søgte at gjøre Rousseaus Theorier til Virkelighed i sit Fædreland, maatte Forsøget nødvendigvis strande. Han var som en uerfaren Saamand, der har faat Frøet til en kostelig Drue i sin Haand. I hel, solfyldt Modenhed vilde denne Drue gi kostelig Vin; men han la Frøet i en Ager fuld af Ugræs. Mange flittige Hænder maa komme til og luge, før Frøet faar Plads til at spire.

Rousseau lærte, at «alt er godt fra Skaberens Haand, men alt udarter under Menneskenes Hænder,» de berømte Indledningsord til «Emile»; det var Hovedgrundsætningen i hans Lære. Retfærdighed kan ikke trives i de store Kultursamfund, hvor Raaddenskabene breder sig paa Bunden. Men uden Retfærdighed kan intet Samfund i Længden bestaa.

Saa langt er vi da nu kommet siden Rousseaus Bøger brændtes, at vi véd der ogsaa findes en Kultur, som ikke vokser af raadden Jordbund, men i Sol og ren Luft.

¹ Et fuldkomment idealt Samfund tør man vel ikke tro paa, thi selv om de bedste Mennesker vil man vel altid kunne si som Fredrik til Voltaire: De vilde være fuldkommen, hvis — De ikke var Menneske. Det er heller ikke Tale om at skabe «Lykke for alle», men det Grundlag for Lykke som ligger i menneskelige Livsvilkaar.

Det er ikke længer tænkeligt at der skulde findes Mennesker, som ikke kan føle, hvilken Livsforødelse der f. Ex. ligger bag Tilstande som dem i Maxim Gorkis «Den gule Djævels By.» Skildringen er fra idag; men helt i rousseausk Aand. Den samme Rædsel har inspirert den, og den samme Tro paa at det gode i Mennesket kunde reddes i et retfærdigere Samfund. Man læse Stykket om Barnene i Millionbyens Fattigkvarter; de «leger lydløst dernede paa Bunden, dybt under Luftjernbanens Net i Fortougets Støv og Søle; lydløst; thi skjönt de ler, raaber og skriger som Barn overalt ellers i Verden, drukner deres Stemmer i Larmen ovenfra som Regndraaber i Havet. De er som Blomster, der af en raa Haand er kastet ud af Vinduet ned i Sølen. — De næres af Byens skidne Aande; deres Legemer er blege og gule, deres Blod smittes af den giftige Luft, deres Nerver angribes af den frygtelige Støi af rustent Metal, af den uhyggelige Piben og Jamren af Lynet som træller under Guldets Magt. Kan disse Barn udvikle sig til friske, modige Mennesker? spør man sig; men Skrig, Latter, en styg skurrende Lyd kommer tilbage som Svar. Det er Luftjernbanen som damper gennem Fattigkvarteret, Byens Mødding, hvor Gadens Rendestene yngler Barn og Elendighed.» —

— «Skjönt der trænges Filosofer og Lærde til at oplyse Verden og lede dens blinde Beboere,» sier Rousseau, «saa kan jeg ikke tænke mig nogen større Galskab end et Folk af Lærde.» Det er i Brevet til Voltaire om «Kunstens og Videnskabens Indflydelse paa Sæderne.» «I dette lærde Aarhundrede ser man ikke andet end Halte, som vil lære andre at gaa. Folket modtar ikke længer de Lærdes

Skrifter for at belæres, men for at kritisere dem. Aldrig saa man saa mange Dandin'er¹. Kafeerne gjenlyder af deres Sentenser; i Theatrene myldrer det af dem; Kaierne² er overfyldt af deres Skrifter — .»

Var dette Tilfælde i Rousseaus Tid, saa er det det ikke mindre i vor. Den ensidige Skolelærdom ligefrem driver Massen af Ungdom ud i den farlige Indbildning, at det hører med til Dannelsen at være literært eller kunstnerisk beskæftiget; derved skabes et sorgeligt Kunstnerproletariat; og den Begrebsforvirring opstaar, som hersker i Bedømmelsen af alt der vedkommer det manuelle Arbeide i Forhold til Aandsarbeidet.

Naar man ser paa Rækken af de store Aander som har sat Mærker i Menneskehedens Udviklingshistorie, vil man se, hvilken forholdsvis liden Rolle den lærde Skoledannelse har spillet. Mangfoldige af de største Opfindere f. Ex. har været Autodidakter, praktiske Arbeidsfolk. «Er det i Virkeligheden ikke paafaldende,» skriver Krapotkin, «at Dampmaskinen, selv i dens Hovedprinciper, Lokomotivet, Telefonen, Fonografen, Vævemaskinen, Fyrtaarnet, den makadamiserede Vei, Kulfotografiet, det kulørte Fotografi, og en Mængde andre mindre vigtige Ting *ikke* er opfundet af faglige Videnskabsmænd, skjønt ikke en af dem vilde ha undset sig ved at gi Navn til en af disse Opfindelser? Det er Mænd næsten uden Skoleuddannelse, Folk som for det meste har maattet nøies med at samle Kundskabssmulerne fra de Riges Bord og gjøre sine Experimenter med de mest primitive Midler, der er de egentlige Skabere af den moderne Civilisation. Blandt

¹ Helten i en af Molière's Komedier. Dandin betyder paa fransk en indskrænket Person, en Nar.

² I Paris foregaar Handelen med antikvarisk Literatur i stor Maalestok paa Kaierne.

disse kan nævnes Smeaton, Kontorist hos en Sagfører, Instrumentmageren Watt, Fyrbøderen Stephenson, Guldsmedlærlingen Fulton, Maskinbyggeren Rennie, Mureren Telford og mangfoldige andre; i hundrede Tilfælde mod et er den praktiske Opfindelse gaat forud for Opdagelsen af den videnskabelige Lov. Den dynamiske Varmetheori (Theorien om Dampkraft) gik ikke forud for Dampmaskinen; den kom efter den.» Og Krapotkin resumerer Dampmaskinens og Telegrafens oplysende Historie. Kjendskabet til Lovene om de elektriske Strømme var i sin Barndom, da nogle faa dristige Mænd, tiltrods for anerkjendte Videnskabsmænds Advarsler, nedlagde en Kabel paa Bunden af Atlanterhavet,» o. s. v. I de langt overveiende Tilfælde er Opdagelsen eller Opfindelsen «videnskabelig» ved sin Fremkomst.

Videnskabsmændene maa derfor, mener Krapotkin, holde op med at lukke sig inde mellem sine støvede Reoler; de maa bli Arbeidere blandt andre Arbeidere. Selvfølgelig maa der paa den anden Side gis dygtige Arbeidere let Adgang til videnskabelig Uddannelse, naar de faar Brug for det.

Det er ikke Skolens Opgave «at gjøre en Begynder til Specialist, men at lære ham Elementærformerne og de gode Arbeidsmethoder.» Der er vi ved Kjernen; og her mødes Krapotkin og mange andre moderne Sociologer og Pædagoger direkte med Rousseau.

«Overfladiskhed, papegøieagtig Opramsning, Slaviskhed og Aandssløvhed blir Resultatet af vor Opdragelsesmethode. Vi lærer ikke vore Barn, hvordan de skal bære sig ad med at lære.»¹ (Haandens og Hjernens Arbeide).

¹ Sml. Rousseaus Ord: gi Barnet Lyst til at lære, saa er alle Methoder bra.

Ganske de samme Tanker fremsatte Fridtjof Nansen i et udmærket Foredrag for nogle Aar siden i pædagogisk Samfund i Kristiania. Han gik stærkt i rette med Undervisningsmetoden i vore Skoler og fremhævet, hvor yderst faa virkelig dygtige Folk den abstrakte Undervisning skaber.

«Lad Eleverne en Gang se og skjære op en Torsk,» sa han, «saa husker de den, istedetfor at læse en hel Del Beskrivelser af den som de strax glemmer.» Og han talte om hvor Ungdommen var blit upraktisk og havde vanskelig for at greie den mindste Ting, hvad der i uendelig mange Tilfælder gjør de unge udygtige for Livet.

Overhoved er der vel neppe noget som mere hindrer en fri og naturlig Udvikling end en altfor overdreven Arbeidets Specialisering. Fordelene ved Specialisering inden fornuftige Grænser ser alle; men disse Fordele er blit altfor ensidigt fremhævet af alle dem som har set sig blinde paa det moderne Storindustriamfunds rivende Udvikling. Specialister til alt! Det har været Tidens Løsen. Da skulde alle Ting bli bedre gjort, og Menneskene meget dygtigere. Er det blit saa? Vi kan alt nu se mange Følger af denne lovpriste Specialisering. Det er jo ligefrem Kjættereri at si det høit, skjønt Hvermand hvisker det til sin Nabo, at f. Ex. alle de Ting vi i det daglige Liv omgir os med, er blit daarligere, samtidig som de er blit dyrere. Alt blir tarveligere og styggere efterhvert som Specialiseringen vinder Terræn; Humbugen¹ regnes med som en uundgaalig Faktor i alle menneskelige Forhold. Troskyldighed og Ærlighed blir saa sjeldne Egenskaber, at man

¹ Man huske bare hvilken Kamp det kostet i Amerika — ikke at faa forbudt Forfalskning af Fødemidler; det kunde der ikke være Tale om — men bare at faa vedtat en Lov om at forfalskede Fødevarer skulde mærkes.

smiler halvt medlidende, naar man engang imellem støder paa dem i offentlig Handel og Vandel. Om et Menneske, som ikke kjender Krogveie, tænker man: Hvilken stakkars Hjemmefødning! Og mere aandsdræbende Livsforhold har heller aldrig existeret end dem, vi kjender fra de store Industricentrer; det er ikke underligt at Moralen slappes.

Jeg har aldrig været saa trist tilmode som da jeg for nogle Aar siden reiste gennem Belgiens Fabrikdistrikter¹ og hørte om Forholdene der, og ikke mindre nedslaaende var det at komme til de store Fabrikbyer ved Rhinen, hvor jeg fik Anledning til at bese en Del større Fabrik-anlæg. Omegnen af Barmen og Elberfeldt kaldes af Folkevitsen dernede «Aspargesbedet» paa Grund af de Tusener Fabrikpiber, som stræber mod Himlen overalt. For mig var disse «Aspargesbed» Helveder. Øde, skiddent og trøstesløst. Sjelden saa man et Glimt af Sol eller blaa Himmel gennem den tætte Røg, som laa kvælende over Hustagene. Jeg glemmer aldrig disse Byers Gader en Vinterdag. Alt havde en eneste Farve — tungt skidden-graat — og Sølen var dyb og seig. Og i denne Søle og denne Luft lever Fabrikarbeidernes Barn sit Liv. Værst er det hvor de kemiske Fabriker dominerer; selve Kölnerdomen fortæres nu af Røg fra Fabrikker, Jernbaner og Dampskibe. Jeg besaa engang et af de største, mest moderne Anlæg, hvor der aarlig bruges 800 000 Mark bare til «Wohlthätigkeits-Einrichtungen» for Arbeiderne. Alt var saare godt forsaavidt. Der var en liden Stat i Staten. Og der var ingen Under-saatter som sultet. Men alligevel. Hvilket glædeløst og sløvende Liv selv i dette «Ideal-Anlæg.» Arbeiderne var

¹ Om Industri-Arbeidernes Livsvilkaar i Belgien har *Hr. Erik Giuskov* git Oplysninger i udmærkede Tidsskriftartikler.

ikke fri Mænd med fri Vilje; de maatte ikke engang staa i nogen Forening; og der var sørget for Restauration, Dansesal o. s. v.; men Læsesal og Bibliothek havde man glemt.

Og hvilket forfærdelig usundt og farligt Arbeide. Der var 11 Læger ansat ved Anlægget; og de havde fuldt op at gjøre paa det velindrettede lille Hospital.

De aller fleste Arbeidere har dog ikke engang en «Veldædigheds-Indretning» at ty hen til, men kun sin fattige Hule, hvor alt som heder Velvære, Skjønhed, Hvile og Livsglæde er ukjendt. De bor paa Skyggesiden, i Kjældere og Baggaarde pakket sammen i forpestede Rum. Bare i Berlin bor 80 000 Familier i Et-Værelses Leiligheder. Og Tusener af Kvinder og Barn sidder i disse Rum med sit Arbeide for de store Forretninger og Fabriker. Arbeide som er værre end Slaveri; det tar Liv og Helbred, hvis man skal tjene saapas at man ikke ligefrem sulter i de dyre Storbyforhold. I Paris arbeider omkring 50 000 Kvinder i sine Hjem for de store Konfektionsforretninger med forskjelligt som hører til Verdensdamens Udstyr. Hvad de tjener er ligefrem oprørende lidet. 40—60 Øre er almindelig for 10—12 Timers Arbeide og mere. Det er det man i England kalder «Sweating-Systemet.» Der har været skrevet og talt meget om dette «System»; men det florerer endnu i alle Byer, og vil florere, saa længe de nuværende Forhold eksisterer. Fra Udkanterne af Europas Storbyer tilbydes stadig slige Masser af billig Arbeidskraft, at Lønnen kan holdes paa et hvilket som helst Lavmaal. De Undersøgelser, som i sin Tid sattes i Gang i London i Anledning af «Udsvednings-Systemet,» bragte forfærdelige Ting for Dagen. De store Modebasarer «Bonheur des Dames» (Damernes Lykke) forsyn-

tes af Tusener «Sweaters.» Men det er ikke bare i Millionbyerne. Vi har det ogsaa i vore egne forholdsvis smaa Byer. I Forhold til disse har Arbeidere ved de store Fabrik-anlæg det vistnok paradisisk.

Men man kan spørge, om det er Mening i at en dygtig og flittig Arbejder — andre kommer ikke ind i «Mønster-Anlæggene» — skal behøve «Velgjørenheds-Anstalter.» Om ikke de Hundre Tusener, som bruges til disse, mere passende kunde lægges til Lønnen o. s. v.

Man svarer, at et saadant Lønspaalæg ikke vilde skaffe Arbejderen nogen af de Fordele Velgjørenhedsindretningerne gir ham. «Faar de høiere Løn, vil det bare si nogen flere Seidler Øl,» sa engang en Direktør for et stort Anlæg. «De kan ikke styre Penge.»

«Hvorfor?»
Skuldertræk: «Naa — de mangler altsaa Udvikling, Dannelse, Oplysning o. s. v.»

Det var det jeg ventet at høre.

Thi hvorfor mangler de alt dette?

De moderne Industrisamfund holder altsaa faktisk en Hær af Slaver, som fra Fødselen af er fratat alle Betingelser for at skaffe sig Oplysning, Udvikling og Dannelse nok til at kunne klare sig uden Formyndere.

Lad os holde fast paa det.

Men det uhyggeligste af alle Foreteelser i disse Samfund, er den Mængde af Barn i alle Aldre, som stanges inde i Fabrikerne for at udnyttes i et Arbejde som er unaturligt og fordærveligt for deres Udvikling som Mennesker og sørgeligt for deres Liv som Barn. I de sicilianske Svovlgruber, som med Rette er kaldt Barnehelveder, sættes de ind i 7—8 Aars Alderen; naar de er 12—14 er de ødelagte. I de belgiske Kulgruber udnyttes ogsaa Barn

paa det forførdeligste. Og i de store Industrilandes Fabrikker arbeider Hundre Tusener slige smaa Slaver. Men vil et Land forsøge ved Lov at hindre dette Barneslaveri, eller hindre Kvinder som har Smaabarn at arbeide udenfor Hjemmet, saa blir de selv oprørte og fortvilede. Selvfølgelig. Familiefædrene tjener jo ikke saameget at en Familie kan opholde Livet. Faar ikke Kvinder og Barn Lov at arbeide, saa maa de sulte og forkomme i Storbymernes Rendestene.

Slig er det i alle Industriland uden Undtagelse, selv i Amerika, det forfjøttede Land, som har været Millioners Haab og Redning.

I De forenede Stater var der i 1907 1 752 197 Barnearbeidere. 80 000 Barn arbeider sig tildøde i Textilfabrikerne, og i dette «Verdens rigeste Land» er der 10 Millioner Mennesker som ikke har det nødvendige til Livets tarveligste Ophold, skriver et amerikansk Tidsskrift. «I de store Byer, hvor Hundre Tusener staves sammen, blir deres Liv til Dyriskhed. Ingen Huleboer sultet saa kronisk som de gjør, bodde saa slet som de, eller gik slig tilgrunde i Raaddenskab og Sygdom. — —»

Det er ikke bedst i de «rige Land.» Tvertimod. Jo større Rigdom, jo større Fattigdom samtidig. Det er det moderne Samfunds store Tragedie.

— I Textilfabrikerne traf jeg ældre Folk som havde siddet hele sit Liv hen f. Ex. med at passe Traadene paa nogle vanvittig dansende Sneller, eller med at flytte en Skruer, knytte Traade, som gik itu i Væven, overskjære Kantebaand o. s. v. Brystsvage, febersyge eller sløve sad de der med tomme Øine, stirrende paa sine Marterinstrumenter, alle uhyggelig mærket af sit Arbeide. De sad ligesom bare der og erstattet en endnu ikke opfunden Maskin-

del. Det var de underligste Skikkelser at se. Nogle helt apatiske, andre stadig skjærende Ansigter, altid paa samme Maade, og tydeligvis uden at ane det.

Jeg glemmer aldrig en gammel Fyrbøder foran et sandt Helvede af en Ovn i en Jernvarefabrik. Hver Gang han slog den tunge Jerndør op for at skuffe Kul ind blev han forfærdelig. Der lyste to hvide Øine bag de sorte Brillerglas i et Ansigt med tusen Rynker, og en Mund fuld af raadne Tandstubber sprang op i et vanvittigt Grin. Han var som den ondeste Djævel at se. Hele Skikkelsen var sort af Kulstøv og Hede. Jeg talte med ham siden. Det var en barnslig, rent fjottet snil Mand med 12 Barn, som alle laa ham tungt paa Hjertet. Hans eneste Glæde her i Verden var sikkert den faste Søndagsrus i Værtshuset.

De taler aldrig, disse Mennesker; Larmen fra de evindeligt surrende, dreiende, bankende og gnissende Maskiner døver al anden Lyd.

Og hvilken Luft er det de indaander! For os som kom fra den relativt friske Luft udenfor, var den forfærdelig.

Sol ser de ikke uden de Par Gange om Sommeren da de møisommelig slæber Barneflokken ud til et eller andet lidet landligt Værtshus, hvor de for en forholdsvis rimelig Betaling kan faa sidde nogle Timer under et grønt Træ og drikke sit Søndagsøl.

Naar det saa endda var godt, nyttigt og vakkert det de arbejder med altid. Men jeg saa paa en kort Tid en Række af Fabriker, som lavet bare de aller fæleste «Pyntesager,» særlig for Amerika. Ingen Kjole i Verden forbedres ved disse Agramaner af «Kunstsilke» (d. e. Glas) eller disse smagløse Border og Blonder som der fabrikeres millionvis Meter af om Aaret.

Lykkelig det Land som fik en Diktator, der kunde forbyde ved Lov al slig rædsom Stas!

Ofte tænkte jeg: hvilken Fryd, om man kunde jevne den eller den Fabrik med Jorden og sende disse slitne Fædre og Mødre og disse underernærte Kjælderplanter af Barn ud paa Vidderne for at arbeide med den forglemte Jord; ud i Skogene; ud under Sol og høi Himmel. Saa arme som de nu er kunde de dog aldrig bli der.

I Jernvarefabrikerne var Forholdene anderledes. Det tunge, legemlige Arbeide skaber der stærkere Folk; Støberne f. Ex. kunde være rene Kjæmper. Men denne voldsomme og ensidige Udvikling af den fysiske Kraft uden nogen Modvægt i Aandsudvikling har ogsaa sine Farer; de dyriske Instinkter og Egenskaber udvikles paa Bekostning af de menneskelige. Alle disse Ofre for Arbeidets Specialisering udnyttes af Kapitalen ganske som Maskiner; Arbeidet blir Livsstraf istedetfor Livsglæde.

Der er enkelte Steder, bl. a. i England, allerede gjort interessante Forsøg i Retning af Industriens Decentralisering. Naar Fabrikerne flyttes fra de store Byer, er Muligheden for at skaffe Arbeiderne bedre Livsvilkaar større; Driftsomkostningerne blir mindre o. s. v. Dette er det første Skridt. Det næste — som Nødvendigheden simpelthen vil medføre, eftersom alle Land blir mer og mer selvhjulpne —, er at Fabrikerne igjen blir mindre.

Men det sidste Skridt i Decentralisationen er at føre visse Grene af Industrien, som kan forenes med Husliv og Jorddyrkning, ind i Hjemmene igjen. Og nu skulde den gamle Husflid kunne drives med endnu større Udbytte end før. Den Tid er forhaabentlig ikke fjern, da vi her

i Norge f. Ex. kan faa vor Rigdom paa Vandkraft udnyttet i Bondens Husflid og Jordarbeide. Der er begyndt godt allerede. Og med de nye intensive Driftsmaader maatte vor Jord sammen med en gjenopvakt og forbedret Husindustri kunne skaffe udmærkede Livsvilkaar for dobbelt saa mange Mennesker i vort Land.

Bønderne klager over, at de Gaarde som før fødte en Familie og endog gav Overskud, ikke længer kan drives med saapas Udbytte at det greier sig. Er det underligt? *Jordbruget var før i Norge altid forbundet med Industri.* I de lange Vintertider var Stuerne omdannet til Værksteder og Vævestuer. Man tilvirket selv sine Klær, sit Indbo, sine Redskaber o. a.; det var indspart Kapital. Nu forlanges der, at en Gaard skal føde Familien *med Penge*. Klær, Indbo, Redskaber og tildels Mad *kjøbes*; og Bonden skal ikke bare betale Værdien af de Ting han bruger, som før; han skal betale en Mængde Mellemmænd, store Fragter, og ofte en hel Del «tilfældige» Fordyrelser.

Det væsentlige Resultat af «Storindustriens Seir over Landbruget» blir da for Bonden, at han lever mange Gange dyrere og oftest daarligere end før; og det maa tilsidst ende med, at det blir umuligt overhoved at klare sig som Jordbruger. Indtægterne blir nemlig *ikke* forhøiet i tilsvarende Grad.

I Storindustri skilt fra Jordbruget blir der aldrig *jevn* Velstand; der blir Millioner paa enkelte Hænder, og Armod paa Millionerne. Jordbruget helt skilt fra Industri i en eller anden Form, vil altid tynges af umulige Byrder.

Med Samfundets Omformning fra Bondesamfund til By- eller Industrisamfund følger nye Livsformer. Mønstre for disse Livsformer, den nye Kultur, søger vi i de fremmede

Samfund som har naad høiest i ydre Glans, uden at undersøge, hvad denne Glans koster og har kostet af varigere og ædlere Livsværdier.

I Virkeligheden er nu alle Slaver; dybere set maaske mest de, som tror at være Herrer. Frihed kan kun naaes gennem fornuftig Forenkling; det lærer vi af alle Tiders Historie.

Det vældige kinesiske Rige har bestaaet i 4000 Aar, og vi er ikke færdig med det endnu. (Læg Mærke til hvad Sven Hedin fortæller fra Tibet bl. a.) Det er bygget paa Nøisomhed og Ærefrygt for Familien. Dets store Reformator Confucius befæstet disse Grundprinciper; de blev til det faste Fjeld under Bygningen, som stod trods alle Syndfloder som skyllet over den. Ikke at Kina i alt skulde være Idealet for et moderne Samfund; men Rousseaus Hovedtheorier har der staaet sin Prøve. Den sikreste Grundvold at bygge et Samfund paa har ogsaa der vist sig at være *Hjemmet og Jorden*.

Gennem Forenkling vilde vi finde frem igjen til vor Samvittighed. Vi vilde komme ud af den Vildfarelse, at vi kun skal gjøre saa meget godt — eller rettere saa lidet ondt — som Lovene byder.

Rousseau sier i «Savoyardpræstens Trosbekjendelse», at den unge skal «lytte til Naturens, sin egen Samvittigheds Stemme,» og søge at være god som den høieste Vilje, det store Lys i Naturen (Gud) er god.

«Samvittighed, guddommelige Instinkt, udødelige og himmelske Stemme — uden dig føler jeg intet andet i mig som hæver mig over Dyrene end det triste Privilegium at flakke fra Forvildelse til Forvildelse, ledet af

en usikker Opfattelsesevne og en Fornuft uden fast Grundvold.»

Men alene en naturlig Opdragelse kan lære os at høre Samvittighedens Stemme. «Det moderne Livs Larm kvæler Samvittighedens Røst i os; tilslut taler den ikke længer til os, og svarer os ikke; og det koster ligesaa meget at kalde den tilbage som det kostet at fordrive den.»

Rousseau tænker om Livet og Døden ganske som det moderne Menneske: Vi ved ikke hvad der følger efter dette Liv; vi kan kun tænke os selv som en Del af det store Hele, hvorfra vi er kommet; at dø maa da være at gaa tilbage til Altet. Vi kan ikke tænke os, at vort hele Væsen skal forsvinde sporløst. Om Baalet brænder ned og Asken spredes for alle Vinde, saa har dog Flammen lyst og varmet. Den har git noget af sit Væsen til det som blir igjen.

For den som har levet Livet helt og rigt og ikke overhørt sin Samvittigheds Stemme, skulde da Døden være den høieste Seir. Gjennem Dødsskyggerne skulde Lyset fra en ny Vaar naa os.

Alle som har levet langt borte fra Byernes Larm, ligget i Lyngen paa ensomme Vidder, hørt den evige Sang gennem Luften og set Solskyerne glide hen over sig, vil ha kjendt den vidunderlige Følelse af at glide ud i Rummet med de seilende Skyer. Slig maa vi tro, at en «sund Død» føles.

Summen af Rousseaus «Naturreligion» er den evige Sandhed, *at det er Livet som forbereder til Døden*. Ryd Hæsligheden, det onde, ud af dit Liv, saa blir ogsaa din Død skjøn og Gud har seiret! Saadan former Rousseaus Lære sig for mig.

Det gjælder at finde ud af de theologiske Systemers Labyrinth og frem til det store Lys som straa-

ler ovenover alle Religioner: Kjærligheden til alt levende.

Gjør ikke ondt imod nogen! blir da det ene store Bud, som indeslutter i sig alle andre.

Det er en liden Brøkdæl af den samlede Menneskehed som bekjender sig til den kristne Religion; bare i Europa «har vi tre Hovedreligioner; og enhver af disse tre foragter og fordømmer hverandre, og lærer sine Barn, at alle de Mennesker som fødes udenfor deres eget Religionsfund skal brænde til evige Tider i Helvedes Pine. En Djævel og ikke en Gud kan ha inspirert en saa rædselsfuld Lære.» (Savoyardpræsten).

. . . «Hvormange Kristne har selv undersøgt f. Ex. Jødernes Lære, eller Muhamedanernes, eller Budhisternes, og tør paastaa, at vi har Ret, de Uret?» Og de Millioner som ikke hverken er Kristne, Muhamedanere eller Budhister, skal de straffes saa djævelsk for sin uforskyldte Uvidenhed? Det er ufatteligt, at tænkende Mennesker kan vove at tiltro Gud — den store Kjærlighed — noget saa forførdeligt.» (Savoyardpræsten).

Hvorledes opdrager nu vi i vor humane Tid de unge til at tænke i disse Spørsmaal?

Hvorledes skal vi forsvare den skjæbnesvangre Inkonsekvens vi begaar ved, paa samme Dag, i samme Skole, at docere for Barn og Ungdom den mørkeste Theologi og Resultaterne af den moderne Naturforskning?

De færreste formaar siden at rede alt dette ud fra hinanden; og Massen blir religiøst indifferent, anser det haabløst at tænke udover Dagens Behov. Og hvor meget af Tidens Modløshed og Rodløshed skyldes ikke denne Forvirring i Opdragelsen.

Et tolerantere og ærligere Forsøg paa at finde en Vei for de unge gennem alle disse Vanskeligheder, at gi dem noget istedetfor alt det som maa rives ned, er vel aldrig gjort end Rousseaus i Savoyardpræstens skjønne Trosbekjendelse.

Hans varme, følsomme Sind kunde ikke nøie sig med det negative; han forstod, at den som vil lede de unge, maa klart og enkelt kunne svare paa alle Spørgsmaal vedrørende Sjælelivets Sammenhæng med vort materielle Liv, — netop det, hvorpaa det skorter i vor nuværende Opdragelse.

Det fortælles, at man i det gamle Rom ikke vilde gi Slaverne en egen Dragt, hvor meget man end ønsket det, af Frygt for at de, naar de fik se hvor mange de var, skulde bli farlige for Herrerne.

Mon det ikke ogsaa vilde bli farligt, hvis alle de som i det moderne Samfund paa en eller anden Maade er Slaver fik ydre Kjendetegn?

Først alle de som sulter, og de som sliter sit Liv hen i Gruber, Fabriker og Kontorer for en elendig Føde, elendige Klær og et elendigt Tag over Hovedet.¹ Dernæst alle som lever af Laster og Forbrydelser,² Uhæderlighed og de

¹ I Berlin var der i 1907 50 000 Kvinder, som ikke havde andet Logi end et «Schlafstelle» — en Seng i en fattig Families eneste Rum. Af Mænd bor mange Gange fler paa samme Maade. Og endda er de som kan ha et Schlafstelle misundt af Tusener. Antallet af husvilde er i Verdensbyerne forfærdende stort. I New-York er der 50 000 Barn, som hver Dag gaar sultne paa Skolen; i samme By er der 1320 Millionærer.

² Selv i vor egen lille Hovedstad kommer vi nu godt efter. 5% af Kristianias hele Befolkning tilhører Forbryderstanden, skriver *Politilage Dr. Paul Winge*. Lavt regnet er der i Kristiania 4000 Mænd og 2000 Kvinder, der ernærer sig som Forbrydere; af Kvinderne er de allerfleste prostituerede. Regner man med de af disse afhængige Barn, er der mindst 10 000 Individder tilhørende det kriminelle Samfundslag.

mangfoldige mer og mindre tvilsomme eller ligefrem smudsige Geschäfte, som vokser op sammen med Byerne og Storindustrien. Og saa tilsidst alle de som hæderlig træl-ler for at holde sig og sine oppe over al denne Elendighed. Alle de dannede Mænd og Kvinder som ser det stænges mer og mer paa alle Kanter, alle de som i Fortvilelse tænker paa de Barn de har sat ind i Verden, uden at kunne øine rimeligt Rum for dem i den unatur-lige Trængsel.

„Ja, fik Nutidens Slaver sin Uniform, saa vilde sikkert Herrerne forfærdes over sit Faatal. Og det er utænkeligt andet, end at de da vilde gi Slaverne Haanden og si: la os hjælpes ad istedetfor at slaas.

Men de forfordelte, de fra Solsiden udestængte, har i vor Tid begyndt sin Uniformering; med Organisations-mærket paa sit Bryst stiller de sig til Mandtal.

Og Hæren vokser og vokser.

VIII

Mødrenes første Pligt. Kvindernes Opdragelse. Kjønnenes Applanation. Nutidens Pessimisme. Frisk Luft! Sygdommen og Remedierne. Folkemængdens Aftagen i de store Centrér. Daarlig Barnekvalitet. Malthus og hans Theorier. Internat-Systemet. Hjemmets Opløsning. Fremskridt og Fattigdom. Et reorganiseret Samfund. Kvindernes Emancipation.

Samfundets Grundvold er Hjemmene; men Hjemmets Grundmur er Moderen. Forsømmer Mødrene sine Pligter, maa Hjemmene gaa tilgrunde.

Men der var i Rousseaus Tid som i vor Tusener af Kvinder som forsømte sine helligste Pligter. De høiere Samfundsklassers Damer havde dengang som nu andet at bestille end at være Mødre. I dette Forhold saa Rousseau Samfundets farligste Grundskade, og hans Ord derom burde læses høit i alle Skoler for voxne Kvinder. Først og fremst taler han om den største af alle Moderpligter: Pligten til selv at amme sine Barn. Der er endnu Tusener som af Bekvemmeligheds- eller Forfængelighedshensyn undrager sig denne Pligt. Enten gjør de sig skyldige i den Forbrydelse at gi sine Barn en unaturlig Næring, som dræber de smaa eller svækker deres Livskraft; eller de begaar noget endnu værre: redder sit eget Barn ved at berøve et andet Barn dets Mor; dette ulykkelige andet Barn overlades da til en endnu sørgeligere Skjæbne,

fordi det er født i Fattigdom. Millionæren *Carnegie*, som selv var født i et fattigt Hjem, sier, at fattige Barn er lykkeligere end de som fødes i rige Hjem, fordi de faar være sammen med sine Mødre; men vort moderne Samfund er paa forskjellig Vis blit indrettet saa, at ikke engang denne ene Betingelse for en Smule Glæde i Livet er det fattige Barn forbeholdt. Mødrene maa arbeide i Fabriker eller leve som Ammer for de rige. Lykkelige Barn findes snart bare i Bondehjem.

— Uendelig beklagelsesværdige er disse fattige Mødre; men ikke mindre beklagelsesværdige er de Kvinder hvis Moder-Instinkt er saa sløvet, at de kan sælge den høieste af alle Glæder for nogle Balaftener og en Smule Hommage af ligegyldige Mennesker. Mest er dog de smaa at beklage, som fødtes i saa koldt et Rede!

Der er evige Sandheder som maa glemmes i et Samfund, hvor der snart ikke længer er naturlig Plads for Reden. I den Kamp for Tilværelsen, hvor nu ogsaa Kvinderne er kastet ud, maa meget gaa tilgrunde.¹

Da Rom gik sin Undergang i Møde, forstod man, at hvad det gjaldt var at hæve Ægteskabet og gjenoprette det naturlige Forhold mellem Mand og Kvinde. Man greb i det Øiemed til mange Midler; der forsøgte endog med Straf for ugifte Mænd. Bedre hjalp dog den Foranstaltning, at kun de gifte fik Borgerret. Men selvfølgelig kunde Grundskaden ligesaalidt da som nu helbredes ved politiske Foranstaltninger alene.

¹ Om den Udjevning (Applanation) mellem Kjønne, som er en naturlig Følge af den moderne Opdragelse og Samfundsudvikling, har mange Læger og Filosofer skrevet. Hos os har Hr. Paul Winge, Politilæge i Kristiania, bl. a. skrevet en bemærkelsesværdig Afhandling om dette Emne.

At en sliq Udjevning for Tiden foregaar, er i alle Tilfælder bevisligt; den er en af de sikre Sygdomstegn i vort Samfund.

Vor Tids Udvikling fører i Retning af at Mænd og Kvinder faar de samme borgerlige Rettigheder og Pligter.¹ Dermed er Familie-Samfundet i Virkeligheden ophævet; og vi føres henimod det Anarki, som Menneskeheden gennem hele sin historiske Tid har arbejdet paa at undgaa. Dersom vi ikke ogsaa fra tidligere historiske Perioder kjendte de samme Udviklingslinjer og de samme Dekadence-Mærker, vilde det være altfor naturligt at hængi sig til den Pessimisme, som i vor Tid har faat sit mest sensationelle Udslag i Weiningers Skrifter. Thi saa stor er Forvirringen, og saa vanskeligt er det at se en Udvei, at Modløshed og Humørløshed ligefrem er blit Tidens Kjendemerker.

Men selv om man i sit inderste skulde komme til det Resultat, at det er Racens eller endog Menneskehedens Dødskamp som er begyndt, saa vilde det alligevel være ynkeligt at opgi Livskampen. Det vilde ikke bare være dumt, men usselt. Thi vi *ved* jo intet. Det er ikke godt at si hvad der er mest jammerligt: som Metafysikeren i ophøiet Ligegyldighed for denne Verden at sætte sig til at stirre paa Stjernerne, eller som Materialisten at la det staa til, fordi «det hele er ingenting.»

Vi ved intet; men vor Fornuft og vor Følelse tilsier os at bruge vore Evner og vor Kraft paa den Post vi nu engang er sat. Det maatte vel i Tilfælde ogsaa være den eneste antagelige Forberedelse til en næste Tilværelse.

At si: Verden er en Jammerdal; alt som kan føre til Jordens Affolkning er bra, — det er dog virkelig at foregribe Begivenhedernes Gang paa en høist letsindig Maade.

¹ I Frankrig reiser for Tiden en Kvinde omkring og holder Foredrag om Kvindens Ret og Pligt til at udføre Militærtjeneste; i Amerika er der sat en vældig Agitation igang for at Kvinderne skal faa bære Mandsdragt.

Naar man ser at saa mange har det ondt, og at Retfærdigheden trampes under Fødder, er det naturligere at si: her er galt paa Færde inden vor egen Synskreds; la os prøve at rette det. Og saa spytte i Næverne og ta fat. Det var det Rousseau gjorde. Han begyndte i vanvittigt Mod paa det Herkulesarbeide at spade op fra Grunden af.

— «Jo svagere Legemet er, jo mere kommanderer det; jo stærkere det er, jo mere adlyder det,» sa han; «en skrøbelig Krop svækker Sjælen.» Uendelig noie er Sjæl og Legeme knyttet sammen.

Men de store Kultursamfund har til alle Tider været rene Hospitaler. Paa Rousseaus Tid klager alle Mennesker af de høiere Klasser over sine utællelige Sygdomme; det er et af de fælles Træk i Tidens Literatur. Medicinen og Medicinerne begyndte at spille en Hovedrolle. Der spurgtes ikke efter Sygdommenes naturlige Aarsager; Videnskaben skulde bare finde Remedier imod dem. *Mod* Naturen *vilde* man leve, og forlangte, at Videnskaben skulde ta bort Følgerne deraf. Der kunde ikke være Tale om f. Ex. at indskrænke de indtil Væmmelighed overdaadige Maaltider; man forraad sig regelmæssig, aarelod sig og havde sin faste Ugedag til at «medicinere,» hvad der var det samme som — lige ud sagt at lette sin Mave. Man bevæget sig aldrig i frisk Luft, endsige arbeidet; man laa paa Chaiselonguer i kvalme Stuer og lod sig overstænke med Apothekernes Essenser.

Siden den Tid er vi gaat frem i mangt; men Idealerne er tildels de samme; den ene Halvpart af Menneskene sulter sig syge, den anden Halvpart spiser sig syge nu som før. Og vi lever endnu for dobbelte Vinduer! Fremdeles — det er utroligt men sandt —: vi har ikke endnu

fast lønnede Læger, som kan ofre sig for den Opgave at lære Folk at *leve* sig til Sundhed.

Kvinderne snører sit Legeme ind i Tvangstrøier; Skjønhedsidealet er en jomfruelig Slankhed, som efterstræbes af alle Kvinder. At være Mor er ikke alene besværligt og tidsspildende; det er ogsaa saa rent uheldigt for Udseendet. *De stakkars smaa* er af alle Grunde uvelkomne. Ethvert Kulturmenneske behøver en Række af Reparatorer for at existere: Læge, Tandlæge, Massør o. s. v. Hvad koster ikke bare en Bybefolknings Tænder? Og eftersom Byernes Levemaade erobrer Landet, blir det ligedan overalt. Det er jevn, sikker Nedgang. Det vil altid være et Minimum som har Anledning til ved gennemført Hygiene, Pas og Pleie at forebygge Ødelæggelsen.

Det eneste sikre Middel mod Elendigheden — et nogenlunde naturligt og enkelt Liv — er det sidste vi forsøger.

Hvis al den Kløgt og Dygtighed og alle de fabelagtige Summer til mer og mindre mislykkede Reparationsforsøg¹ blev anvendt til Udryddelse af Ondernes Aarsager, saa vilde vi være langt paa Vei til den virkelige Civilisation, den som gir sig Udslag i et rensligere, d. e. mere menneskeværdigt Liv; med et Ord vi vilde nærme os Rousseaus Ideal.

«Det hjælper ikke at Lægerne faar Kadavre til at gaa,» sier han; «det er Mænd vi trænger.» Og Kvinder, burde han føiet til.

Men siden Rousseaus Tid har ikke bare Befolkningen aftat i Frankrig; de Barn som fødes — særlig i de store Byer — er, efter Autoriteternes Udsagn, af «daarlig

¹ Man tænke f. Ex. paa Bakteriologien med dens hæslige Vivisektionskamre, hvor Tusener af uskyldige Væsener martres for vore Vildfarelsers og Lasters Skyld! Hvor mange Kræfter og hvor megen Genialitet er der ikke nedlagt i den Gren af Videnskaben!

Kvalitet.» Det samme er mere og mindre Tilfælde i alle Storbyer. Londons Folkeskolebarn blev nylig undersøgt af Læger. 60 000 led af Øiensygdomme, alle havde daarligere Tænder, og Massen var underernæret. Lignende Resultater kommer man sikkert snart til ogsaa i vore egne, endnu forholdsvis smaa Byer. Selv i mange Bygder vilde Resultatet af en Undersøgelse allerede bli trist.

Men naar nu det hele blir Byer og Fabrikcentrer, hvorfra skal saa Fornylelsen komme?

En af Frankrigs største Nationaløkonomer, Professor *Alfred de Foville*, Formand i Videnskabselskabet m. m., har nylig i Pariseraviserne offentliggjort en Artikel, som med tørre Tal viser Gangen i Frankrigs Affolkning. I 1907 var Resultatet af Undersøgelserne 774 000 Fødsler mod 794 000 Dødsfald. Lægger man dertil Barnenes «daarligere Kvalitet,» saa kan han vel faa Ret i, at hvis Udviklingen skal fortsætte i samme Spor, vil Frankrig «om kort Tid være modent for en Invasion.»

Det er Velsignelsen af de Malthusiske Theorier sat om i Praksis. Men ogsaa denne skjæbnesvangre Nødhjælp blir Menneskene tvunget til at forsøge i vore Kultursamfund. Malthus kom netop i rette Tid: med sit Argument mod Lighedsideerne for de rige, og med den Udvei, som for disse blev en Befrielse fra besværlige Pligter, og for de fattige gav Haab om Lettelse i den forfærdelige Livskamp.

— Et eiendommeligt Forhold, som ogsaa har Krav paa Opmærksomhed er, at Antallet af Kvinder tiltar stærkt i Byerne, mens Antallet af Mænd i samme Forhold aftar.¹ Her er vi ogsaa hos os kommet godt efter.

¹ I Frankrig er der to Millioner ugifte Kvinder, i Tyskland regner man 50%, i Belgien 30. Men da de frie Kjærlighedsforbindelser, der som Regel er barnløse, stadig tiltar, er Tallene misvisende. De Kvinder, som ikke har Hjem og ikke Barn, er praktisk talt ugifte. I England er der nu 10 Kvinder for hver Mand.

Direktøren for det statistiske Centralbureau i Kristiania, Hr. A. N. Kjær, udtalte i 1908 til en Bladmand bl. a. følgende: «Jeg har allerede for flere Aar siden været opmærksom paa dette Forhold mellem Antallet af Kvinder og Mænd i 20—30 Aars Alderen i Kristiania; og siden har det Aar efter Aar udviklet sig paa samme uheldige Maade.»

Dette Forhold hænger selvsagt nøie sammen med en unaturlig Udvikling. Men endnu er hverken dette eller det vigtige Spørgsmaal om Virkningen af Kvindernes Konkurrence paa Arbeidsmarkedet — rent økonomisk set — tilstrækkelig undersøgt. Spørgsmaalet staar imidlertid i alle Land paa Dagsordenen, og vil nok snart bli udredet — saa godt det da lar sig gjøre. En Bevægelse, som har saa mange og dybe Rødder, er svær at komme til virkelig Klarhed over. Der skal ialfald lang Tid til.¹

Men sikkert er det, at *Internat-Opdragelsen* snart blir den eneste Udvei for de moderne Samfund. I Frankrig, hvor Internat-Systemet er gammelt, kan Resultaterne kontrolleres. Stadig hører man Pædagoger, Sociologer og Læger si, at det er Frankrigs Ulykke. *Rénan, Laprade, Jean Aicard* o. m. fl. har skrevet om det skjæbnesvangre ved denne Opdragelsesmethode. Jean Aicards Bog «*L'Âme d'un enfant*» (Et Barns Sjæl) burde læses i alle Land til Skræk og Advarsel. Det er en fin Bog, som gir et klart og gribende Billede af, hvordan alt menneskeligt forkrøbles i disse «Skoler uden Hjerte.»

Om Hjemmet uden Barn skriver Rousseau: «Vil du hen- vise enhver til hans første Pligter, saa begynd med Mødrene, og du vil bli forbauset over de Forandringer dette

¹ I Tyskland har man, skræmt af disse Kjendsgjæringer, begyndt med at indskrænke Antallet af kvindelige Funktionærer i offentlig Tjeneste.

vil medføre. Alt udvikler sig efterhvert af denne første Fordærvelse» (at Mødrene ikke vil gi Die og opdrage sine Barn): «hele den moralske Orden forstyrres; de naturlige Følelser udslukkes i alle Hjerter; Huslivet hendør; det yndige Billede af en øgende Familie binder ikke længer Ægtefællen til Huset, og paalægger ikke den fremmede Hensynsfuldhed; man respekterer Moderen mindre, naar man ikke ser Barnene. Familien er ingen Samlingsmagt; det daglige Samliv styrker ikke Blodets Baand. Der er hverken Fædre, Mødre, Søstre eller Brødre mere; man kjender neppe hverandre. Og Familiekjærligheden, hvor blir der af den? Enhver tænker kun paa sig selv. Og naar Huset kun er en trist Hybel, maa man søge Opmuntring andetsteds.»

Det er i faa Ord Skildringen af Hjemmets Opløsning, den vi nu gaar imøde med øgende Hurtighed. De Odelæggelsens Kræfter som i Rousseaus Tid var virksomme, arbejder endnu; og dertil er kommet vældige nye, Kvindernes nødtvungne Konkurrence paa Arbeidsmarkedet først og fremst. Kvinderne har snart ikke andet Valg end at begaa Selvmord eller at tiltvinge sig Borgerpligter (Retligheder), hvis Opfyldelse lidt efter lidt *maa* gjøre dem uskikkede som Mødre. Mændene, som altsaa har skabt vort Samfund, har herved selv fremkaldt den Applanation, som de nu begynder at forfærdes over.

«Det huslige Livs Tilløkkelser er den bedste Modgift mod slette Sæder,» sier Rousseau videre. «Det Besvær med Barnene, som man frygter, blir behageligt; det gjør Far og Mor mere nødvendige for hinanden; de blir hinanden kjærere; det binder det ægteskabelige Baand fastere mellem dem. Naar der er Trivsel og Væxt i Familien, blir den huslige Omsorg Kvindens kjæreste Sysselsættelse

og Mandens bedste Fornøielse. — — Naar Kvinderne engang igjen blir Mødre, blir Mændene snart igjen Fædre og Ægtefæller.»

Det er sande Ord. I et barnløst Hjem blir Manden snart Ungkar igjen med alle dennes Vaner. Det er ikke Vielsen som skaber Hjemmet; det er *Barnet*.

I Literaturen har de nye Forhold allerede skabt to nye Kvindetyper: den barnløse Hustru, som forlanger at Manden — Elskoven — skal erstatte hende alt, og som blir Martyr, naar hun opdager at Mandens Kjærlighed skifter Karakter, Martyr for sin egen Goldhed og Ørkesløshed. Gabriele d'Annunzio's «Dødens Triumf» og Gunnar Heiberg «Kjærlighedens Tragedie» har hver paa sin Maade ypperlige Skildringer af denne Type. Og saa den selvbevidste, kloge Hjernekvinde, som ikke længer kan «ofre sit Arbeide» for Barn og Hjem («Overgangskvinden»). Disse har skabt det moderne Ægteskabsdrama, det tragikomiske Ægtepar, som sidder tomhændt og stirrer hinanden i Øinene og føler sin Kjærligheds Puls. Og dræber hverandre eller sig selv om tre Maaneder. Hvad skulde de ellers gjøre?

Det er Overklassetragedien. De saa ikke, de høste ikke, de spinde ikke, de ved ikke hvad reelt Arbeide vil si; og de har ikke Barn. Om deres Kjærlighed var hvidglødende, saa maatte den forvandles til Had og Fortvilelse under saa vanskelige Vilkaar. Elskovens Væsen *er* jo Forvandling.

Under naturlige Forhold sker dens Forvandling umærkeligt. Et af det moderne Samfunds allervanskeligste Punkter er ogsaa det, at Mandens Arbeide og Interesser nu saa ofte ligger helt udenfor Hjemmets Sfære. Husliv og Barn blir ham fremmet; de er udenfor hans Verden.

Huset er leiet; man staar kun forsaavidt i Forhold til det, som man betaler en ærgerlig høi Leie. Men man er saavist ikke glad i det. Jorden, man bor paa, staar man om mulig endnu mindre i Forhold til. Alt blir ligeegyldigt; alle blir rodløse. Dermed er Livsglædens Grundvold, Livsmodet og Humøret borte.

Voldsom Centralisation, d. e. Sammenpakning i store Byer og Fabrikcentrer, influerer ogsaa paa Landforholdene og ophæver den Ligevægt som er nødvendig mellem Producent og Forbruger. Naar man ser paa de store Verdensriger og søger efter Grundene til deres Opløsning, kommer man gjennem de mange sammenløbende ydre Omstændigheder altid til det samme Grundresultat: Folket droges bort fra Jorden; den solide jorddyrkende Klasse som bar Skatterne, skaffet Landet stærke Borgere og duelige Soldater svækkedes, og der vokste op et Proletariat, som blev Samfundets Opløsningselement sammen med en dekadent Overklasse.¹

Men vi tar ikke Lærdom af disse stadig tilbagevendende Fænomener.

En af de største europæiske Centralmagter er for Tiden det lille England. Englænderne, vor Tids Romere, der saa udmærket har forstaat sig paa Kolonisation, og har drevet sin Handel og Industri op til en saa overordentlig

¹ Lærerig og interessant er Araberrigets eventyrlige Historie, Maurernes korte men glimrende Stortid i Spanien ikke mindst. Den arabiske Jordbruger kom til det dengang i Barbari nedsunkne Europa med nye Kultur-Metoder, anla herlige Vandledninger som tildels den Dag i Dag benyttes i Sydspanien, og dannet derved det solide Grundlag for Riget. Men — Byerne med Cordova i Spidsen vokste sig selv over Hovedet; den rige Industri undertrykte Landbruget, og saa begyndte Nedgangen. Balancen svigtet; Vægtskaalen vippet og det vidunderligste Kultursamfund havde udspillet sin Rolle. Nedgangen skyldtes *ikke* bare Krigene.

Hoide, staar nu pludselig overfor Jordspørgsmaalet, som trods Landets store Rigdomme paa Sæt og Vis maa løses; det er blit Englands, som saa mange andre Landes, brændende Spørgsmaal. Det viser sig ogsaa der, hvor farligt det er at Jorden forsømmes for Industriens Skyld; Fattigdommen har vokset i samme Grad som Rigets Indtægter. (Af Londons 8 Millioner Indbyggere har hver 33 Fattighjælp og 20 af Hundrede dør paa Fattighus, Hospitaler eller i endnu værre Elendighed, skriver et engelsk Tidskrift i 1908). Uligheden blir altid større, Rigdommen samles paa altid færre Hænder, og Elendigheden i den store Arbeidsklasse blir altid frygteligere. Det sociale Spørgsmaal holder paa at vokse selv dette dygtige Folk over Hovedet. Men Engelskmændene har tat Spørgsmaalet op fra Grunden af; de har set, at det alene kan løses ved en hel Omdannelse af Jordforholdene, der under den voldsomme Centralisation er blit fortvilede. Store Strækninger af Landets Jord ligger udyrket, og Masser af Næringsmidler, der med Fordel kunde dyrkes paa Øerne selv, maa indføres. Men Industrien, Kolonierne og Armeerne tar Jorddyrkerne!

England frembyder da Billedet af et Land, hvis glimrende Vækst udad er fulgt af en alvorlig indre Svækkelse. Men med den for Englænderne eiendommelige Energi er man gaat ogsaa til Ordningen af disse vanskelige Forhold; og maaske skal England atter en Gang bli Europas store Læremester. Det er ialfald did man med det største Haab vender sine Øine.

Man forstaar nu, at selv de mest storartede Velgjørenhedsforanstaltninger i Længden intet nytter. Der maa snarere arbeides henimod en Samfundsordning, som mest mulig gjør Godgjørenhed overflødig. Man ser, at det er

ikke god Kristendom og heller ikke god Økonomi, at den ene Halvdel af Folket skal demoraliseres ved at være Givere og den anden ved at være Modtagere af Almisser. Det eneste værdige og i Sandhed humane, er et Samfund af selvhjulpne Mennesker.

Det bedste Samfund er ikke det som kan opvise den største officielle «Godgjorenhed,» men det, hvor ingen behøver at modta Almisser.

Og slige smaa Idealsamfund har vi endnu her i vort eget «fattige» Land. Der er Øer langs Norges Kyst, hvor *alle* er frie og selvhjulpne, hvor der er Fremgang og Velstand i alle Hjem, fordi *alle* arbejder, og fordi der paa den mest udmærkede Maade praktiseres «Samarbeide mellem Jordbrug og Industri.» Industrien repræsenteres der ved Fiskeri og alt dertil hørende, samt af en kvindelig og mandlig Husindustri, som staar overordentlig høit. Jeg besøgte nylig flere slige Øer, hvor jeg maatte si til mig selv: her er det sociale Spørgsmaal jo løst. Sunde, vakre, velnærte Mennesker, «ingen man kan gi et brugt Plag til,» som en Kone sa, og det allerbedste: stadig Fremgang. En Ø med 600 Mennesker havde $1\frac{1}{2}$ Million Kroner indestaaende i sin lille Bank da jeg var der, alle Fiskere havde Motorbaade o. s. v., og alle dyrket sin Jord til Husbrug. Vi har ogsaa endnu Fjeldbygder, hvor Forholdene er omtrent de samme. Der er det Skogdriften, som sammen med Husfliden repræsenterer den nødvendige Industri. Da jeg i 1902 besøgte Færøerne, var der i Oernes største Fattigkommune 1 — en — understøttet.

Krapotkin kommer efter indgaaende Undersøgelser og Sammenligninger til det Resultat, at «Industriens nuværende Organisation, der er baseret paa en permanent

Specialisering af Virksomheder, allerede bærer i sig Spiren til sin egen Ruin. — Et reorganiseret Samfund maa bort fra den Feilslutning, at Nationer skal specialiseres til at producere enten Landbrugsprodukter eller Fabrikvarer. Det maa selv kunne frembringe sine Fødevarer og det meste af — for ikke at si alt — det Raamateriale, det behøver. Det maa sørge for at finde de bedste Midler til at forene Landbrug med Fabrikdrift — *Arbeidet i Marken med en decentraliseret Industri*;¹ og det maa sørge for at Opdragelsen blir ledet i det Spor; thi kun en Opdragelse, hvor Individet gjøres bekjendt med baade Videnskab og Haandværk, kan skaffe Samfundet de Mænd og Kvinder, det trænger.» Menneskene er ikke skabt til at sammenkobles i Myretuer; de er skabt til at spredes over Jorden og dyrke den. Mennesker sammenstuvet som Sauer dør inden kort Tid.

Dette er Rousseaus Tanker ført frem til vor Tid; og det er uden Tvil den eneste Vei til retfærdigere, sundere og lykkeligere Tilstande.

«Industriens Vækst i England,» sier Krapotkin videre, «og den internationale Trafiks Udvikling, hvorved Transporten af Fødemidler og Raamaterialer foregaar efter en kjæmpemæssig Maalestok, har fremkaldt den Opfattelse, at nogle faa af Vesteuropas Nationer er udsete til at være hele den øvrige Verdens Fabriklande. De behøver kun at forsyne Markedet med Fabrikvarer, menes der, saa faar de til Gjengjæld rundt om fra hele Jordens Overflade de Fødevarer, som de ikke selv kan producere og det Raamateriale, de behøver til sine Fabriker. — Hvorfor skal vi avle Korn, opdrætte Okser og Faar, dyrke

¹ Udhævet her.

Haver og udføre Markarbeiderens og Bondens besværlige Gjerning, naar vi med langt mindre Besvær kan skaffe os hele Bjerger af Korn fra Indien, Amerika, Ungarn eller Rusland, Kjød fra Ny-Zeeland o. s. v.¹ — — At producere efter en stor Maalestok i umaadelige Kvantiteter blev Løsenet. *Den nødvendige Menneskekraft var tilstede blandt Landbefolkningen,² som delvis blev drevet bort fra Jorden,* delvis lokket ind til Byerne ved de høie Lønninger; og den britiske Produktion steg efter en kjæmpemæssig Skala; — Handelsflaadens Tonnage forøgedes til det tredobbelte, og der blev bygget 15 000 (eng.) Mil Jernbaner. Det er overflødigt at si, hvor dyrt disse Resultater kjøbtes. Parlaments-Kommissionernes uhyggelige Afsløringer — 1840 — 42 — af Fabrikbefolkningens frygtelige Vilkaar, og de haarreisende Beretninger om mennesketomme Eiendomme og røvede Barn, er endnu i friskt Minde. De vil bli staaende som varige Monumenter for at vise, ved hvilke Midler den store Industri holdt sit Indtog i Storbritannien. De uhyre Rigdomme, der forbauser enhver Fremmed som gjæster en engelsk Rigmand, samledes dengang, ligesom der ogsaa dengang begyndtes paa den overdaadige Leve-maade der er saa kostbar, at en Mand, som paa Fastlandet gaar for at være rig, i England kun blir til en Mand med beskedne Midler.»

Men England kunde ikke i Længden monopolisere den industrielle Produktion; Frankrig, Tyskland, Rusland og andre Lande har nu med Held optat Konkurrancen. Ja selv Kolonierne vil efterhvert fabrikere til eget Brug; og

¹ The Harmsworth Magazine offentliggjorde nylig en Afhandling, «England without Food», som var af stor Interesse; den viser med slaaende Tal, hvor nødvendigt det nu er at benytte de ledige Kapitaler og de ledige Hænder til at dyrke det ledige (udyrkede) Land.

² Udhævet her.

England maa et Øieblik puste i Bakken og se indad. Og det ser da, at en skjæbnsvanger Ting er sket: $\frac{2}{3}$ af Jorden ligger udyrket, og med al Fremgang «lever Halvdelen af Landets Befolkning af Fedt og Brød.»

Naar man læser dette Krapotkins Standard-Værk, forstaar man, at *Dietrich Schäfer* har Ret, naar han i sin store nye «Weltgeschichte der Neuzeit» sier, at det vilde være en Ulykke for Tyskland,¹ om de landlige Grundbesiddelser som i England overveiende blev en Luxus for Kapitalisterne. «Der er ingen tilstrækkelige Grunde for en Politik, som vilde ofre vort Landbrug for Industrien,» sier han; «den engelske Udvikling kan ikke tjene som Mønster; Tegnene til, at selve England føler Manglerne ved den, blir stadig flere.»²

Krapotkin ender en af sine Kapitler om Landbrugets Udsigter med følgende Ord: «Vi civiliserede Mænd og Kvinder ved alt; vi har vor egen færdige Mening om enhver Ting mellem Himmel og Jord. Men vi ved ikke, hvorfra det Brød kommer, som vi spiser, — selv om vi gir os Udseende af at vide det som saa meget andet. Vi ved ikke, hvordan Kornet vokser, hvor meget Arbeide det koster at dyrke det, eller hvad der gjøres for at lette dette Arbeide, og hvilke Mennesker det egentlig er som slider for at skaffe os Brødet. Vi er paa det Punkt mere uvidende end Wilde; og vi afholder endog vore Barn fra at tilægge sig Kundskaber i den Retning, — selv dem blandt vore Barn, der vilde foretrække en saadan Undervisning fremfor alt det unødvendige Stof, de blir fyldt med i Skolen.»

¹ I 1875, da Tyskland var «et fattigt Jordbrugsland,» var det gjældfrit; nu er Statsgjælden over 4 Milliarder.

² Det er i denne Forbindelse værdt at huske den nuværende Tilstand i Indien, Englands store, rige «Biland.» (Som altsaa ikke styres efter samme Principer som de næsten helt «selvstyrede Kolonier».)

Krapotkin har som Rousseau fundet ind til Kjernen af Samfundsspørgsmaalet; han har set den Grundskade som maa borttrydtes, set, at ingen Smaareparationer, hvor sindrige de end kan være, hjælper i Længden. Han mener naturligvis, ligesaa lidt som Rousseau, at man skal slaa sig til Ro og «vente paa det nye Samfund»; man faar sagtens reparere saa godt man kan; men hvad der maa bli os klart er, at Udviklingen maa ledes ind i et andet Spor: mod *Forenkling* og *Decentralisation*; at med andre Ord al den Flid vi anvender paa Taarnene er spildt, naar vi ikke først sørger for en solid Grundmur.

Alle elsker vi jo Taarnene, det skønne og rige som er udenfor og ovenover det strengt nyttige i vort Liv; men ligesom vi ikke længer kan finde os i at bo i forgyldte Haller, som er bygget over stinkende sopfyldte Kjældere, ligesom vi ikke længer kan finde os i at indaande raadden Luft døvet med Parfümer, men maa ha Vinduerne op, ligesaa lidt kan vi finde os i at vore Glæder, d. e. vore Skjønhedsindtryk, vort Velvære og vor Komfort skal betales med saa rædsom en Pris som den, hvormed de endnu betales. Vi maa ha vort Samfund som vore Huse *rene tilbunds*, om vi skal kunne leve der og befinde os som civiliserede Mennesker. En renskuret Tømmerstue er mere civiliseret end et Palads fuldt af Uhumskheder; det er det vi endnu trænger at lære.

Vor Tids Dagspresse og Tidsskrifter er opfyldte af Nødraab fra Skolerne og Hjemmene. Begge er ilde stelt; der er en Forvirring som aldrig før. Alt Optragelsesarbejde skal læses paa Skolen; Hjemmene sættes omtrent ganske ud af Betragtning. Og hvorfor? Selvsagt fordi der mindre og mindre blir naturlig Plads og Tid for Barn i Hjem-

mene. Med andre Ord: fordi der mindre og mindre *blir* Hjem. Samfundet bestaar mer og mer af Enkeltmennesker, som hver for sig maa kjæmpe sin haarde Kamp for at hævde sig; ethvert nyt Barns Fødsel imødeses med Bekymring af alle vedkommende.

Alt, baade Haandens og Hjernens Arbeide, skal Skolerne lære Barna; det næste Skridt, og den naturlige Konsekvens af dette er, som sagt, Internatskolen,¹ og — en stadig voksende Hær af prostituerede Kvinder.

De store Byer afgir afskrækkende Exempler paa Opløsning allerede. En ældre Berlinerlæge udtalte nylig, at Ægteskaberne i de større tyske Byer aftar «i paafaldende Grad.» Det minder mig om en Samtale med en ung Mand i Berlin for to Aar siden. Han fortalte, at han aldrig havde været i et Bryllup. Gifter man sig ikke længer i Berlin da? «Sjelden.» Men lever da alle paa Restaurationer? En Tid. Men det blir man kjed af, og saa indretter man sig med «eine freundliche Haushalterin,» sa han. 'Der er Nød paa alt; men især paa Plads, Luft og Sol. En nogenlunde menneskelig Familieleilighed maa man være rig for at kunne leie.» Dette er kun altfor sandt. Naar jeg har gaat i Byer for at leie Hus, har det saa ofte faldt mig ind: her kan ikke Blomster trives. Men hvordan tror man at Mennesker — Barn! — kan trives, hvor ikke Blomster trives?

¹ At Internatskolen for de yderliggaaende Kvindesags-Forkjæmpere er Idealet, indrømmes af mange. Se bl. a.: Charlotte Perkins Gilman: Hjemmet. I Kapitlet «Hjemmet og sociale Forhold», paaviser Fruen, hvorledes de «rudimentære Hjem» er en Hindring for en moderne Samfundsudvikling. «Læg de stakkars forældede hjemlige Industrigrene ind i Fortidens historiske Arkiver.» . . . «Fremtidens Hjem vil ikke stræbe efter at være Værksted, *Barnekammer eller Skole*» o. s. v. Skolen skal altsaa ta Barnet fra Fødselen af. Det er en Bog med udmærket Kritik af de daarlige Hjem, som Byudviklingen har skabt; Forf. begaar bare den Feil hele Tiden at forvekle Aarsag og Virkning.

Vi kommer godt efter her ogsaa. Politilæge Paul Winge skriver: «Nu er omtrent 5 % af Kristiania ugifte kvindelige Befolkning af Aldersklassen mellem 15—40 Aar prostitueret; og de Kvinder, der er hjemfaldne til prostitoide Tilstande, er sikkerlig langt flere. Udviklingen gaar med rivende Fart, og jeg øiner ikke for Tiden noget, som kan stanse den. Bohêmebevægelsen truet naturligvis Sædelighedstilstanden; men den var neppe særdeles farlig, og blir det heller ikke, saalænge Familiesystemet endnu er nogenlunde ved Kræfter . . . Emancipationen er langt farligere; thi den nedbryder selve Evnen til at forsvare de unge Kvinder; denne Evne afhænger nemlig ganske af Familiens Styrke.

Det er et kjendt Faktum, at Ægteskaberne inden vor Civilisation gaar tilbage baade kvantitativt og kvalitativt. Antallet af indgaaede Ægteskaber blir færre, samtidig som Skilsmisserne blir flere; og denne Udvikling, der ogsaa gjør sig stærkt gjældende i Norge, rammer først Overklassen og Middelklassen (altsaa de Klasser, som kan skaffe Børnene de bedste Livsvilkaar), mens Underklassen, naar undtages Forbryderbefolkningen, hævder sig *bedst*. Særlig stærkt gjør denne Udvikling sig gjældende i Storbyerne, og disse vokser stadig paa Landbefolkningens Bekostning (i England er allerede tre fjerdedele af Befolkningen urbaniseret). Ægteskaberne blir desuden mindre frugtbare og denne Sterilisation rammer ogsaa stærkest de bedrestillede Samfundsklasser. Ægteskaberne blir ogsaa stadig mindre skikket til at beskytte den opvoksende Ungdom, og en større og større Del af denne Opgave maa derfor efterhaanden overtages af Samfundet. Denne kommende Slægt vil derfor ikke finde sine Forfædre blandt Nutidens sunde og socialt velstillede Befolkning, men blandt

dens forkomne Proletariater. Slægten vil degenerere og en anden Race ta Magten.»

Doktoren kommer ogsaa ind paa de biologiske Forandringer, som er en naturlig Følge af disse Forhold. Kvinderne blir mer og mer uskikket til at bli Mødre. De ægteskabelige Forbindelser (med Hjem og Barn) «afløses da af andre sexuelle Forbindelser. Det er særlig de prostitoide Tilstande som, navnlig i Storbyerne, træder i Steedet for Ægteskabet, og disse Tilstande synes ogsaa i nogen Grad at overta Prostitutionens Virkefelt. Det ser saaledes ud til at Udviklingen for Tiden bevæger sig henimod en Tilstand, da en væsentlig Del af Kvinderne blir overført til prostitoide Tilstande, — det vil i Virkeligheden si til Slaveri istedetfor til Frihed.»

Sikkert har Doktor Winge heri Ret. Tænker man Tingene tilbunds, vil man forstaa, at dette *maa* bli det endelige Resultat.

Men det nytter ikke at kjæmpe mod Kvindesagen; den er ligesom alle andre sociale «Sager» udsprunget af Nød; ogsaa her *maa* Hovedaarsagen først findes; men Hovedaarsagen er og blir en Samfundsordning, som er Forvikling sat i System.

Tænkende Mennesker er da forlængst begyndt at se hvor Skaden ligger og raaber paa Hjemmene. «Det nytter ikke, at vi faar andre Skoler; vi *maa* have andre Hjem,» sier Skolebestyrer Hambro i en bemærkelsesværdig Artikelrække i «Østerdølen» 1908. Og det er i faa Ord hele Sagen.

Det er en Kjendsgjerning, at i de enkle Samfund, som er ordnet efter demokratiske Principer, og hvor alle Mennesker arbeider, er der en forunderlig Balance ogsaa i Antallet af Mænd og Kvinder. Ugifte Kvinder er sjeldne, rene

Undtagelser; der er naturlig Plads for Kvinderne som Mødre og Medarbeidere i Mandens Gjerning. En ugift Kvinde er, ligesom et barnløst Ægteskab, betragtet nærmest som et Ulykkestilfælde. Og det er sikkert, at Kvinderne i disse Samfund, om de end ligesom Mændene maa arbeide, har en værdig og indflydelsesrig Stilling. Under de rimelige økonomiske Vilkaar har hun ogsaa langt større Frihed end de Kvinder, som er lænket til Poster eller mekanisk Slavearbeide i det moderne Bysamfund.

Men der er en Kvindesag som aldrig maa opgives; det er den, hvis Maal det er at skaffe enhver Kvinde og ethvert Barn som fødes lige Ret for Loven, og skaffe Kvinderne den Kundskab de trænger for at klare sin store og vanskelige Opgave som Hjemmets Bevarer. Med dette har det altid været daarligt bevendt i vore Skoler. Tidligere var det Forudsætning, at Hjemmene var den naturlige Skole i alle disse Ting; nu er der ikke længer mange Hjem som er skikket til at opdrage Mødre, og enkelte Grene af den specielt kvindelige Uddannelse faas allerede i Fagskoler. Men disse Skoler er væsentlig for Specialister i Sygepleie, Barnepleie, Husholdning o. s. v. Forøvrigt er Skolerne anlagt paa samme Grundlag for begge Kjøen. Er der Fornuft i det? I et normalt Samfund maa der dog bli en Væsensforskjel mellem de Skoler, der skal opdrage Mænd og de som skal opdrage Kvinder — naar Skolen altsaa skal overta den hele Uddannelse, ogsaa den som før Hjemmet gav. Den gammeldagse æstetiske «Höhere Töchter»-Skole og den moderne Fællesskole er begge lige langt fra Maalet.

At Kvinderne faar Adgang til alle Fagskoler og høiere Dannelsesanstalter, er en anden Ting. Det gaar ikke an at sætte en vilkaarlig Grænse her, slig som Forholdene

nu engang er blit. Det er en nødvendig Konsekvens af det sidste Aarhundredes Udvikling. Ligesaalidt som vi lar et Barn fryse ihjel paa Gaden, fordi vi i Fremtiden haaber at alle Børn maa faa et godt Hjem hos sine egne Forældre, ligesaalidt kan vi jage Kvinderne ud af Hjemmet og lukke Døren til Samfundet for dem, fordi vi haaber at de engang igjen skal faa Tid og Kræfter til at skabe Hjem. Men det som fører *mod* dette Maal, maa ikke glemmes for det som fører bort fra det. Selv den bedste Medicin er et tveegget Sværd.

Udvæksterne maa bekjæmpes, i Emancipationsbevægelsen som i alt andet, om det skal gaa os vel og vi skal længe leve i Landet. Hovedarbeidet maa ogsaa her lægges paa at oparbejde Sundhed. Sygdommens *Aarsager* maa bort!

— — Vi er allerede kommet langt paa Vei henimod den demokratiske Opfatning, at Opdragelsen skal være lige for alle, at Evner og Dygtighed — ikke Fødselen — skal bestemme et Menneskes Plads i Samfundet. Kommer vi saa langt, at vort Liv bygges paa denne Tankegang, da er Betingelserne for Kapitalistsamfundet tat bort; alle blir nødt til at ta sin Del af Byrden, og alle faar Del i de Goder, som fælles Anstrængelser skaber.

Men da vil der ogsaa igjen bli Plads for Hjemmet, og hvert Barn som fødes vil atter finde Ly ved sin Moders Bryst.

IX

Rousseaus sidste Aar. Madame de Genlis. Marquien af Mirabeau og den «lovbefalte Despotisme.» «Dialogues». Prinsen af Contis Vildt. Brev til Linné. Rousseau om Messen. Ankomsten til Ermenonville. Rousseaus Død.

Rousseau lærte sin Elev, at Livet ikke er nogen Byrde som er os paalagt, men en vidunderlig Glæde. Den bærende Kraft i alt som fører til det gode — d. e. til Gud — er Livsglæden, den dybe, taknemmelige Glæde, som ogsaa lærer os Livssorgen, Sorgen over alt som dræber Livets Skjønhed og ødelægger Tilværelsens Harmoni.

Man spør om Livets Mening. Hver Tid og hvert Folk har besvaret dette Spørgsmaal paa sin Vis. Men det eneste vi ved, er, at her paa denne Jord er vi sat, og her skal vi bruge vor Kraft og vore Evner. Vor store Opgave er selv at gi vort Liv Mening.

Og Rousseau kjæmpet som en Helt for at gi *sit* Liv Mening, og for ikke at miste Troen paa det gode i Verden.

Men hans Prøvelser var over Evne, og undertiden laa han, trods alt, under for Mismodet. Han gennemlevet ikke bare de Stunder af Tvil og Angst som falder i enhver skabende Aands Lod; han kjæmpet ogsaa den mest opslidende Kamp mod mange og forskjelligartede ydre Fiender.

Sensitiv og samvittighedssaar som han er, lider han ubeskrivelig ved at være foragtet og mistænkeliggjort, angrebet paa Æren i alle Retninger. Samtidig som han forsvarer sig med fortvilet Omstændelighed, og understreger at han har Høiagtelse for sig selv, overdriver han sine Feil og Svagheder i tilsynelandske Konfusion. (Dialogues). Men det er jo forstaaligt, at en Mand, hvis Stoltthed saa dybt er krænket, understreger, at han intet ondt er sig bevidst og derfor har Agtelse for sig selv, men samtidig vil vise, at han fuldt ser og erkjender sine Svagheder. Altfor megen Beskedenhed, ja Hykleri vilde det været, om han havde nægtet at han tillagde sit Værk Betydning.

Han var dog aldrig længe mismodig. Naar han bare en liden Stund fik være i Fred med sine Smaafugle og sine Planter, glemte han snart alt ondt, og jublet som et Barn over Livet.

Læser man hans Breve fra de sidste lidelsesfulde Aar, da hans Sind saa ofte var formørket af Sygdom og Skuffelser, vil man forbauses over, hvor han tænkte klart i andres Forhold. Rolige, forstaaelsesfulde, kloge og kjærlige Breve skriver han til dem som henvender sig til ham om Raad i Livets mangehaande Spørgsmaal. Der er Tider da hans Kræfter er saa smaa, at han neppe kan holde Pennen, og han ber for sig: — «kjære, jeg er saa syg og saa gammel og saa dum; jeg orker ikke længer skrive.» Men kommer der en som er i Nød, saa skriver han alligevel, trøster, opmuntrer eller smaaskjænder og satiriserer. Han saa skarpt, og intet menneskeligt var ham fremmed.

Madame de Genlis¹ beskriver Rousseau som «den naturligste, muntreste og fordringsløseste Person» hun har truffet;

¹ «Mémoires sur le XVIII siècle et la Révolution française.»

med «Øine som saa ind i Sjælens Dyb paa den han talte med . . . Jeg har aldrig,» sier hun, «set en saa tillidsfuld og hjertensgod Forfatter; han talte ligefrem og ukunstlet om sig selv og uden Had om sine Fiender.» Madame Genlis havde adskillig Menneskekundskab; hun havde gennemgaat Hoflivets Skole og kjendte sit Samfunds ledende Mænd godt. En Tid var Rousseau daglig Middagsgjæst i hendes Hus; og de var gode Venner, indtil de skiltes for en ren Latterligheds Skyld.

Saadan som Madame Genlis beskriver ham, virker han ogsaa i sine Breve. Ofte maa man forbauses over, hvor langt han var foran sin Tid ogsaa i praktiske Ting. Han raadspurgtes ofte om Midler mod forskjellige Sygdomme, og han svarer som den mest moderne Naturlæge: De har Gigt! Altsaa fornuftig Diæt, Bevægelse, frisk Luft. Ne soupez point (spis slet ikke Aftensmad) o. s. v. Man spiste jo i hans Tid som nu i Frankrig det sværeste Maaltid om Aftenen.

Han trodde ikke som Tidens Medicinmænd paa Aareladninger og Salver, ja, han ansaa ikke engang den undergjørende Fontenelle for nødvendig til Sundhedens Bevarelse. Fontenelle var et Saar, som holdtes aabent for de «onde Vædskers Afløb.» For at det ikke skulde gro la man en Ært i det. De under svære Silkestoffe, Diamanter og brusende Falbelader stønnende Damer havde sin Fontenelle paa en Arm, som ikke altfor ofte blev vasket; det var deres lille Sikkerhedsventil, deres lille private hygieniske Foranstaltning.

Men Rousseau, den Bjørn, sa til de lidende Damer: ta Ærten bort og vask Dem!

Nu smiler vi ad disse Menneskers Uvidenhed og Mangel paa Renlighedssans; men burde vi ikke heller graate

over os selv, vi, som med al vor Viden og lovpriste Kultur endnu ikke har fundet bedre Middel til at regulere de ødelæggende Kræfter i vort Samfund end den store Fontenelle, den stinkende Kloak, som heder den legaliserede Prostitution.

Rousseau var selv yderst maadeholden i Mad og Drikke; og naar han med de Sygdomme han allerede i Ungdommen paadrog sig, ikke bare holdt Livet oppe saa længe, men ogsaa fik fuldført et sligt Kjæmpeværk som han gjorde, saa skyldes det sikkert ikke Datidens Lægevidenskab, som han i «Emile» ubarmhertigt sier sin Mening om, men den Ting, at han opfandt sin egen «Naturlægemethode,» som var den, efter Evne at søge Sygdommenes Aarsager fjernet gennem Hærdelser og enkel Levemaade.

St. Germain, som længe stod Rousseau nær, fortæller mange Træk som viser, at han, trods stadig Fattigdom, i Stilhed ogsaa øvet en fast utrolig Godgjørenhed. «Det er ikke nok at gi en fattig et Par Francs. Man maa undersøge hvad han trænger og gi ham det,» sa han. Saaledes kom St. Germain engang til Rousseau netop som en Skrædder leverte et halvt Dusin Dragter i forskjellig Størrelse. Det var til en fattig Familie som han klædte.

«Skulde man tro at Rousseau, som altid var besjælet af lignende Følelser og altid bekræftet dem i Gjerning, skulde være en Bedrager og Giftblander?» spør St. Germain.

Men der var i Virkeligheden ikke den Skjændselsgjerning Rousseau ikke blev anklaget for, inden Døden befriet ham. Naar man følger hans Historie de sidste 10—15 Aar af hans Liv, er man langt mere opfyldt af Beundring over hans Langmodighed og Sjælsstyrke, end Forundring over at han undertiden trodde sig forfulgt af et Komplot som stræbte ham efter Livet.

Allerede da Rousseau var i England, havde Marquien af Mirabeau — Revolutionsmandens Far — paa Prinsen af Conti's Vegne indbudt ham til at ta Ophold paa en af dennes Slotte i Frankrig.

Først afslog Rousseau Indbydelsen. Undskyldte sig med Sygdom og Alder, Trang til Ensomhed o. s. v. Han skriver fra Calais til Mirabeau (22de Mai 1767) paa Reisen fra England: «Jeg vilde af hele mit Hjerte ønske, at jeg kunde ende mine Dage paa Château de Trye; men for at etablere mig der, maatte jeg ha mere Vished for at Opholdet der kunde bli af Varighed, end De kan gi mig. Jeg ser ikke anden Udvei for mig til varig Hvile end at reise til Venedig (l'état de Venise) med Stationer, hvor jeg kan gjøre Opholdet saa kort som muligt.»

Men denne lange, besværlige Reise maatte opgives; og 2den Juni skriver han atter til Mirabeau fra Amiens: «Jeg agter at reise imorgen og kommer iovermorgen Aften til Saint-Denis . . . det er tilstrækkeligt at De har den Godhed at sende en Tjener did, som kan følge os til det gjæstmilde Asyl, som De velvillig har bestemt for mig.»

I Amiens havde han været i otte Dage, og han skriver til Peyrou, at Opholdet der var blit for uroligt for ham paa Grund af Borgernes og Soldaternes Iver efter at se og hylde ham. Sikkert har denne Hyldning trods Besværligheden gjort ham usigelig godt midt i alle Trakasserier.

5te Juni er han paa Marquiens Slot Fleury to Mil fra Paris, hvor han er henrykt over Luften, Haven, Parken og det hele. I et kort Brev takker han Mirabeau for denne Glæde og ender med at sende ham tusen Hilsener fra Mademoiselle Levasseur.

Mirabeau sender ham sine Skrifter og søger at vinde ham for et tvilsomt politisk-økonomisk Parti, han tilhørte.

Dette trætter og ærgrer Rousseau, som saa inderlig har ønsket Ro. «Jeg vil læse Deres Bog, siden De ønsker det; men der vil ikke resultere andet af denne Læsning, end at den vil befæste de Følelser, De har inspireret mig og den Beundring, jeg nærer for Deres store og dybe Begavelse, hvad jeg tillader mig at si Dem en passant og kun en Gang . . . Jeg vil holde af Dem ligesaa meget som jeg respekterer Dem; det er meget; men det er ogsaa alt. Vent aldrig noget mere af mig . . .»

21de Juni finder vi ham installeret paa le Trye. 24de gjør han Mirabeau Rede for sin Ankomst did o. s. v. «Slottet er gammelt, Omegnen behagelig . . . jeg har bragt med Deres «Philosophie rurale», som jeg har forsøgt at læse uden at være kommet til Ende med den. Jeg svarer for den gode Vilje, men ikke for Resultatet . . . Jeg ber Dem bevare Hemmeligheden om mit Tilflugtssted; Monsieur le Prince de Conti ønsker det saa, og jeg føier mig efter hans Ønske. Navnet Jacques har ikke behaget ham; jeg har erstattet det med . . .

Renou.

Man ser hvorledes de faa, som endnu har Mod til at at række ham en hjælpende Haand, dog helst gjør det i Hemmelighed.

Mirabeau holder ved med at sende ham Partiskrifter og Rousseau slipper ikke. Han tvinges til at svare. Han havde erklæret, at han ikke mere orket at skrive noget-somhelst; men han var Gjæst, og man forlangte altfor tydeligt, at han skulde ta Parti: altsaa maatte han atter lægge ud.

I et ypperligt Brev, som fortjente at oversættes i sin Helhed, sier han Mirabeau og de andre Herrer sin

Mening om den «lovmæssige Despotisme.» « . . . Jeg har aldrig rigtig kunnet forstaa, hvad det er for en Evidens som tjener til Grundlag for den lovmæssige Despotisme, og intet kan synes mig mindre evident, end det Kapitel, som behandler alle disse Evidenser . . . I beviser, at Despotens høieste Interesse er at regjere efter Loven. Men hvem er det, som handler i Overensstemmelse med Folkets sande Interesser? De Vise, om der findes nogen. I gjør altsaa, mine Herrer, Eders Despoter til ligesaa mange Vise. Omtrent alle Mennesker kjender deres virkelige Interesser og slutter sig ikke mere til dem for det. Ødelanden, som æder op sine Kapitaler, ved saa udmærket godt, at han ruinerer sig, men fortsætter ikke desto mindre sin Vei; hvad hjælper det at Fornuften oplyser os, naar Lidenskabene leder os.

«Video meliora proboque,
Deteriora sequor.»

Se det er, hvad Eders ærgjærrige, ødsle, hevngjærrige, elskovsytte, gnieragtige, jaloux og svage Despoter gjør . . . Eders System er meget godt for Utopiens Mennesker; det duer til intet for Adams Børn . . . Jeg ser ingen antagelig Middelvei mellem det strengeste Demokrati og den fuldkomne Hobbisme;¹ thi Konflikten mellem Menneskene

¹ Hobbes, engelsk Filosof, forsvarte Egoismen, Materialismen og Despotiet. Det ser ved første Oiekast ud som en Selvmodsigelse, hvad Rousseau sier om Demokratiet i 4de Kapitel af «Contrat Social»: «Tat i Ordets strengeste Betydning har der aldrig existert og vil aldrig existere noget sandt Demokrati,» o. s. v. Han tror paa «det valgte Aristokrati» (i Modsætning til det fødte). Med andre Ord: Det hele Folk kan ikke samles for at regjere; det skal dertil udvælge sine bedste og viseste Mænd, som er de virkelige, sande Aristokrater i et Samfund.

Med «Lighed» mener han Lighed for Loven. Nogen *absolut* Lighed kan der selvsagt aldrig bli Tale om mellem Menneskene, som fødes ligesaa forskjellige som Græsstraa i en Eng. Derfor heller intet absolut Demokrati i Ordets *strengeste* Betydning.

og Loven, som er den stadige Borgerkrig i Staten, er den værste af alle politiske Tilstande.

Men en Caligula, en Nero, en Tiber! Min Gud; jeg vælter mig paa Jorden, og vaander mig ved at være Menneske.

. . . Tal ikke mere til mig om Deres despotisme légal. Jeg kan hverken nyde eller forstaa den; og jeg ser der kun to modsigende Ord, som forenet ikke betegner noget for mig.»

Brevet slutter med en ydmyg Undskyldning for den Oprigtighed han viser . . . «Hold altid af mig; men send mig ikke oftere Bøger; forlang ikke at jeg skal læse; forsøg ikke at oplyse mig, hvis jeg tar feil; det er for sent. Man omvender sig ikke alvorligt i min Alder. Jeg kan bedrage mig, og De kan overvinde mig, men ikke overbevise mig. Forøvrigt disputerer jeg aldrig. Jeg gir heller efter og tier; tillad at jeg holder fast ved denne Bestemmelse . . .»

Men Mirabeau er standhaftig, og 12te August maa Rousseau atter skrive til ham og værge sig:

«Jeg er bedrøvet over at De sætter mig i det Tilfælde at maatte gi Dem et Afslag, min Herre; men hvad De ber mig om er imod min urokkelige Beslutning; De kan være forvissat om, at med min Vilje skal ikke en Linje af mig mere bli trykt saalænge jeg lever. For at fjerne alle Fristelser erklærer jeg Dem herved, at jeg fra dette Øieblik for altid renonserer paa al anden Lektüre end botaniske Værker. Efter denne Erklæring vil det ikke fornærme Dem, min Herre, at jeg sier det er til ingen Nytte, om De igjen vil forsøge Dem med mig.»

Mirabeau har ogsaa bedt om Meddelelser angaaende Opholdet paa Trye. Men Rousseau slutter Brevet med at

han vil spare ham for disse Meddelelser, da den Behandling han er udsat for af Egnens Indvaanere sikkert ikke er saadan som Prinsen har ment. Han er resigneret og rolig, men der er en Understrøm af Sorg og Bitterhed i hans Ord.

Opholdet paa Prinsens Slot blev ikke af lang Varighed. Han befandt sig ilde der og besluttet aldrig mer at modta fri Bolig hos nogen.

Man foreslog ham at reise til Paris; men han gruer for det: «Hvad jeg maa fly er ikke Landet, men Fyrsterne og de Stores Boliger. De er ikke Herrer i sine egne Hus, og ved ikke, hvad der foregaar hos dem. Min Ulykke er, at jeg bor i et Slot og ikke under et Straatag.»

Dette er ingen Frase. Rousseau havde flere Gange bodd paa Slotte og altid var han blit ulykkelig ved det; endnu oftere havde han bodd under Straatag og altid været lykkelig der — saalænge han fik være nogenlunde i Fred.

Han takker Prinsen og reiser: «Mit Liv og mit Hjerte er Deres,» skriver han, «men min Ære er min . . . tillad at jeg imorgen forlader Deres Hus.»

— Atter tumler han saa om en Tid; var i Lyon, i Schweitz; og hans «Haab» er nu, at hans Fiender skal møde op paa Grænsen og myrde ham.

Fra Reisen skriver han til Therese og forbereder hende paa sin Død. Det er et vakkert og kjærligt Brev fuldt af Omsorg og Taknemmelighed.

Men han kommer uskadet tilbage til Frankrig, og bodde nu en Tid i Bourguin ved Grenoble. Der var det han i borgerlige Vidners Overvær «stadfæstet» sit Ægteskab med Therese. I respektfulde Ord har han altid omtalt hende til sine Venner. Nu meddeler han dem sit Ægteskab enkelt og ligefrem. Til Moulou skriver han (Oktober 1768):

«De ved sikkert, at min Gouvernante, min Veninde, min Søster, mit alt, endelig er blit min Hustru. Naar hun har villet følge min Skjæbne og dele mit Livs Misère, bør jeg idetmindste sørge for at det kan ske med Ære. Tillid og Agtelse har knyttet disse Baand.»

I sine mest fortvilede Perioder, bl. a. i den værste Motiers Tid da han «før Vinteren er tilende maa finde et Hvilested, som Menneskene ikke kan ta fra ham,» skriver han til sine Venner og ber dem indstændig ta sig af «denne gode Pige» som han maa forlade. Han anraaber Præsten d'Amberier om at ha den Barmhjertighed i Tilfælde at love hende «sin Protektion og sine Raad, bli hendes Beskytter og være hende i Faders Sted. Hun har sine Feil, det er nu Menneskenes Skjæbne; men hun har ogsaa sjeldne Egenskaber: et godt Hjerte, Ærbarhed, Trofasthed og en Uinteressethed som bestaar alle Prøver.»

— Tilsidst kom han dog atter tilbage til Paris, hvor det skulde være lettere at tjene det nødvendige til Livets Ophold.

Han skrev ikke mer; fattigere og fattigere blev han, og hans Sygdom gjorde ham efterhvert næsten til Krøbling. Sin Fattigdom tar han med Ro; men han taaler bare ikke at man beskjæftiger sig med den. Der er endnu nogle faa Venner, som gjerne vil hjælpe ham; men han afviser dem.

Til Moulou, som taktfuldt og fint forsøgte at faa yde ham en Pengehjælp, skriver han krænket: «Det gjør mig ondt, at Deres Tilbud om Deres Portemonaie berøver mig den Udvei i Nødsfald at betjene mig af den. Min kjæreste Grundsætning er, aldrig at anholde om noget hos dem som tilbyder mig. Jeg straffer dem fordi de har berøvet mig en Ven, idet jeg berøver dem en.»

Saa saar og vanskelig ligeoverfor en Ven kan kun den bli, som gjennem lange Tider har prøvet Troløshed og alleslags Nedværdigelser.

Han kjæmper ligefrem i alle Aar for at bevare sin Uafhængighed og faa Lov til at være akkurat saa lidet velhavende som han nu engang er. Det passer ham bedst. Undertiden kan han ta smaa Opmærksomheder fra Venner saa høitideligt, at det formelig blir komisk. Som da han i Anledning af en Vildtsending fra Prinsen af Conti skriver i Ophidselse til Madame de Boufflers, Prinsens Veninde: «Jeg har fra Prinsen af Conti modtat endnu en Sending af Vildt, og heri er De sikkert medskyldig, skjønt De vidste, at jeg efter den første Gave var bestemt paa ikke at modta flere. Men hans Høihed har i Brevet ladet tilføie, at dette Vildt er dræbt med hans egen Haand, og jeg har trodd ikke at kunne refusere dette andet Bevis paa Respekt og smigrende Opmærksomhed. To Gange har jeg kun tænkt paa, hvad jeg skyldte Prinsen; det vil ikke være ubilligt, at jeg tredie Gang tænker paa, hvad jeg skylder mig selv . . . Jeg ved at respektere Fortjenesten selv hos Prinser, og jeg har aldrig set noget af ham, som ikke var efter mit Hjerte; men — jeg bryder ikke mine Grundsætninger selv for ham. Jeg sætter mere Pris paa hans Konversation end paa hans Gaver. Disse Gaver er kun Vildt. Javel. Men efter min Mening er intet af hvad man modtar uden Konsekvens. Begynder man med at modta *noget*, refuserer man snart *intet*. Og naar man har modtat alt, *forlanger* man snart. Og den som er kommet saa langt at han *forlanger*, gjør snart alt for at *opnaa* . . .»

Dette er vistnok saare tungvindt, men indeholder megen Sandhed. Mange Mennesker har tilsidst solgt sin Sjæl for vedholdende og paatrængende smaa Gavers Skyld.

En belgisk Fyrste inviterer ham til sig i smigrende Ord: «— Jeg har en liden Flek Jord som ingen eier; der kan De plante, saa og gjøre ganske som De vil. Jeg har intet Parlament, ingen Erkebiskopper, men Verdens bedste Faar, som De skal faa. Jeg har ogsaa Bier som jeg vil gi Dem; De skal faa Nøglen til mit Bibliothek, De skal se mig eller ikke se mig,» o. s. v.

Men Rousseau afslaar.

Hvorfor kunde han ikke faa Lov til at føre det beskedne Liv som nu engang passed for ham?

«Man foreskriver mig hvad jeg bør gjøre, og hvordan jeg bør leve, idet man altid gaar ud fra sin egen Smag og ikke fra min,» sier han, og saa er det altid.

Syg og overnervøs som han var stødte han paa denne Maade ofte sine ærligste og bedste Venner fra sig.

Hans saa meget omtalte «Sindsforvirring» faar man et klart Indblik i ved af læse hans fortvilede og bitre «Dialoger.» Ligeledes af enkelte Breve fra det sidste Pariserophold.

Til St. Germain anklager han saaledes i et langt Brev Hertugen af Choiseul (Udenrigsministeren) for at være Skyld i alle hans Ulykker.

«Hvor det er grusomt, hvor det er sønderrivende for den mest elskende af Mænd at maatte se sig selv gjort til en Rædsel for sine Lige, uden at kunne gjætte Aarsagen til dette Vanvid og altsaa heller ikke kunne raade Bod paa det. Hvad! Denne onskabsfulde uforsonlige Fiendtlighed, kan den da fordreie Hovedet og forandre Hjerterne hos en hel Nation, paa en hel Generation? Faa dem til at se sort det som er hvidt, faa dem til at mistænke det de burde elske — —

Hvad er min Uret mod M. de Choiseul? En eneste, men stor; den at jeg har kunnet agte ham. I min Tilbagetræk-

kenhed har jeg kun kendt ham som Minister; hans «pacte de famille» indtog mig for hans Talenter. Jeg ved intet om hans Smag, hans Natur, hans Tilbøieligheder — —. Han tror sig insulteret; deraf hans Had og alle mine Ulykker. For at tilfredsstille sin Hevngjerrighed, har han ikke villet min Død, som havde endt alle mine Kvaler, ikke min Fængsling, som idetmindste havde skaffet mig Ro. Han har forstaat, at den største Straf for en stolt Sjæl, som brænder af Kjærlighed til Æren, er Foragt og Skjændsel, og at der ikke for mig findes større Lidelser end at være hadet.»

Og han gennemgaar sit Liv og Arbeide, og søger Grunden til de mange Frafald blandt sine høitstaaende Venner i sin altfor store Oprigtighed.

Han har i «la nouvelle Heloïse» sagt, at en Kulhandlers Kone er mere respektabel end en Fyrstes Maitresse — altsaa! Han har til Madame de Bouffler desuden sagt, at en «Tragedie i Prosa» hun har skrevet lignet meget et engelsk Stykke som han nævnte hende — altsaa!

Desuden trak han sig tilbage, da han opdagede at samme skønne, unge Dame, hvis Venskab han kan hælde sætte mere Pris paa end han burde, stod i intim Venskabsforbindelse med «en Prins af Blodet» (Prinsen af Conti) o. s. v.

Han mindes nu alt og tror at forstaa mangt, som før var ham gaadefuldt.

Det er dog ikke ofte han hengir sig til bitre Udtalelser efter sit sidste Forsvarsskrift. De fleste Breve fra Nedgangstiden i Paris er tvertimod klare og rolige; han bare beder saa inderlig om Fred.

At Rousseau i sin sidste fortvilede Tid gik til Notre Dame Kirken for at lægge Manuskriptet til sine «Dialogues» under Alteret der, i Haab om, at Forsynet vilde

lade det falde i sikre Hænder, var visselig Tegn paa en høi Grad af Mistænksomhed og Nervøsitet; men han havde jo ogsaa god Grund til at mistro Menneskene.

I de sidste Trængselsaar i Paris modtog han af sin gamle trofaste Ven Maréchal Lord Keith en liden aarlig Pension. Men ellers afslog han al Hjælp. (Se bl. a. Brev af 25de Juli 1771 til de Cossé).

Men en Gave som han i denne Tid satte Pris paa var et Værk af den store svenske Botaniker Linné. I sit Takkebrev sier han: «... alene med Naturen og Dem tilbringer jeg deilige Timer paa mine landlige Udflugter; jeg har mere Udbytte af Deres «Philosophie botanique» end af alle Moralbøger . . . Jeg morer en gammel Barndom med at lave en liden Kollektion af Frugt og Korn; hvis der mellem Deres Skatte i denne Genre skulde findes noget udrangeret, som De vil gjøre et Menneske lykkelig med, saa værdiges at tænke paa mig . . .»

Han søger at glemme sine Ulykker; men ofte blir han mindet om dem. I Mai 1775 skriver han som Svar paa et Brev fra Fyrst Beloselski: «De beklager mine gamle Landsmænd, fordi de ikke forsvarte mig, da deres Ministre saa at si dræbte min Sjæl. De Kujoner! Jeg tilgir dem deres Uretfærdighed; det blir Efterslægtens Sag maaske at hævne mig. For Tiden er jeg mere at beklage end de: de har tabt, sier De, en Borger som var deres Ære; men hvad betyder Tabet af dette brillante Fantom i Sammenligning med det de har tvunget mig til at gjøre?¹ Jeg græder, naar jeg tænker paa, at jeg ikke mere har Forældre, ikke Venner, ikke et frit og blomstrende Fædreland.

O Sjø ved hvis Bredder jeg har tilbragt min Barndoms deilige Dage! Herlige Landskab, hvor jeg for første Gang

¹ At frasige sig sine Rettigheder som Borger af Genf.

saa den storslagne betagende Solopgang, hvor jeg har følt de første Hjertets Rørelser — — Træerne, Kilderne, Fjeldene som saa mig fødes, skal aldrig se mig mer.

— De spørger om jeg endnu kopierer Musik. Hvorfor ikke? Er det en Skam at fortjene sit Brød med Arbeide? De vil jeg skal skrive igjen; nei; jeg gjør det aldrig mer. Jeg har sagt Sandheden til Menneskene, de har tat den ilde op; jeg sier ikke mer.

Det vilde være latterligt, hvis De spurgte mig om Nyheder fra Paris. Jeg gaar kun ud for at spasere og altid til samme Kant. Nogle Skjønaander gjør mig altfor megen Ære ved at sende mig sine Bøger; jeg læser ikke mer.

— — Min Kone er rørt over Deres Hilsener. Min Forladthed berører ikke hendes Hjerte mer end mit; men mit Hoved svækkes mer og mer. Det gjenstaar mig kun Liv for at lide; jeg har ikke engang Kræfter nok til at føle Deres Godhed som jeg burde. Skriv da ikke mere til mig, Monsieur; det vil være mig umuligt at svare Dem en Gang til — —»

Men Paris blev ham uudholdeligt, og i December 1777 modtar han «med Taknemmelighed og Iver» Grev Duprats Tilbud om et «ensomt og fredeligt Tilflugtssted paa Landet». Baade han selv og Therese er imidlertid nu saa syge, at Flytningen stadig maa udsættes.

3die Februar 1778 skriver han til Duprat: «De tænder paany en næsten udslukt Tande, Monsieur; men der er ikke mere Olje paa Lampen, og det mindste Vindpust kan slukke den for altid. Saa inderligt som jeg endnu kan ønske noget i Verden, ønsker jeg at komme og ende mine Dage i det behagelige Hjem, De godhedsfuldt tilbyder mig. Af hele mit Hjerte ønsker jeg at komme did; men Vanskeligheden er, at man skal transporteres derhen.»

Endnu 15de Marts ingen Forandring. Og da Duprat pludselig ogsaa henstiller til Rousseau at komme incognito, at gaa til Messe og iagttage en Række andre Forsigtighedsregler naar han kommer, forandres Rousseaus Glæde igjen til dybt Mismod. Han svarer: «... Med Hensyn til Messen og Incognitoet kjender De mine Principer og Følelser. De vil altid bli de samme. Erfaringen har lært mig Unytten og Ubehagelighederne ved disse «petits mystères,» som kun blir en slet spillet Komædie . . . jeg vil sætte en stor Del af min Lykke i at behage Dem i alle fornuftige og rimelige Ting; men udenfor det vil jeg ikke paa nogen Maade forpligte mig . . .»

Og Planen opgives.

Ikke fordi han har noget imod at gaa til Messe. «I hvilken Religion det var,» skriver han, «ville jeg føle mig mellem Brødre der hvor man samles for at tjene Gud . . . Hvor man beder i Guds Navn, der er en Kirke, hvor enhver tør og skal bede paa sin Maade.» Men han vil ikke spille Komædie og lade som om han nu er blit katholsk igjen. «Jeg ønsker sikkert ikke at støde eller ærgre Menneskene; men jeg ønsker endnu mindre at skuffe dem.»

Disse Breve er de sidste man har fra Rousseaus Haand. Kort efter reiste han til Ermenonville, nogle Mil fra Paris som Marquien af Girardins Gjæst; han skulde alligevel faa dø ude i de stille Skoge, som han elsket.

Om Ankomsten til Ermenonville fortæller Hr. Girardin, at da de naadde Skogen kunde man ikke længer holde Rousseau i Vognen. «Nei,» sa han, «det er saa længe siden jeg saa et Træ som ikke var bedækket af Støv. Disse er saa friske og grønne; lad mig komme dem nærmere!»

ROUSSEAU'S MONUMENT I GENF

Ved Huset stod Fru Girardin med sine Barn; da græd han og kysset taknemmelig hendes Hænder. Det var de første Glædestaarer han paa længe havde grædt.

Her begyndte han da igjen sit Naturliv og var atter en kort Tid lykkelig. «Han stod op med Fuglene og forrettet sin Bøn under den opgaaende Sols Straaler,» sier hans Vært.

Og her, under de deilige Popler, som han elsket, fik han da endelig den Fred han saa længe havde sukket efter. Den 2den Juli 1778 døde han i sin Hustrus Arme foran det aabne Vindu i sit lille Skovhus. Han var glemt af Menneskene, men Duften fra Parkens Trær fyldte hans Kammer, og de tamme Svaler, som hver Dag delte hans enkle Maaltid, kvidret ham ind i den evige Søvn.

Der er fortalt paa mange Maader om Rousseaus Død. Sikkert er det vel — efter alt hvad man kan se — at Rygtet om Selvmord var ugrundet. Det lignet ham saa lidt, og der er intet som tyder paa det.

Efter Madame Rousseaus Beretning var hans sidste Ord: *Gud venter mig*. Om han lige ind i Døden har sagt alt det andet man tillægger ham, er vel tvilsomt. Det er ligesom saa altfor velformet og vel overveiet. Han begraves paa «Poppeløen» i Ermenonvilles gamle Park, og nogle trofaste Venner fulgte ham til Graven. Men i 1794 blev hans Lig flyttet til Paris og bisat i Pantheon ved Siden af Voltaire, som var død kort før (30te Mai 1778). Siden er hans samlede Værker udkommet 22 Gange paa Fransk og er oversat til alle civiliserte Sprog.

Det fortælles, at Rousseau, da han hørte om Voltaires Død, udbrød: «Mit Liv var knyttet til hans; jeg følger snart efter ham.»

Saa skulde det bli.

Voltaire havde de sidste 20 Aar af sit Liv levet som en Fyrste paa Ferney, som i lang Tid var Europas Centrum. 83 Aar gammel vilde han gjense Paris efter de mange Aars Fravær. Pariserne vilde gjøre godt igjen, hvad de engang havde forbrudt mod sin celebre Landsmand, og han fik en glimrende Modtagelse. Overanstrengt ved Reisen og de mange Fester, som gaves til hans Ære, døde han der. «Ingen har,» siger Gøthe, «gjort sig mere afhængig for at bli uafhængig end Voltaire; hans Stræben var altid rettet paa Erhverv i det store.» Og det er sandt. Han var den verdsligste, koldeste og klogeste af alle Tidens Stormænd. Aldrig har hans Følelser tat Magten fra ham; ikke et Øieblik har hans Forstand sovet. Han var ligesom aldrig rigtig ung; men om Rousseau kan man si, at han aldrig blev rigtig voksen.

— Macaulay sier om Voltaire, at han ikke har efterladt os en eneste Læresætning, der kan bære hans Navn, og ikke en eneste Tilføielse til vor positive Viden.

Ogsaa Rousseau begyndte negativt — med at angribe Kulturen; men han endte med at gi Menneskene det «Opdragelsens Natur-Evangelium,» som mer og mer arbejder sig frem i den moderne Pædagogik.

Han var, som Schopenhauer sa, «hele den nyere Tids største Moralist, den dybe Kjender af det menneskelige Hjerte og Fordommenes Fiende, som havde øst sin Visdom af Livet selv, og bestemte sin Lære for Menneskeheden, ikke for Kathetret.»

Men han var mere; han var det bedste af alle Mennesker. Meget skal tilgives ham, fordi han elsket meget, og i denne Kjærlighed skabte Tanker, som ikke dør.

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

PQ
2043
G37

Garborg, Hulda (Bergersen)
Rousseau og hans tanker i
nutiden

UTL AT DOWNSVIEW

D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 12 29 25 10 008 0